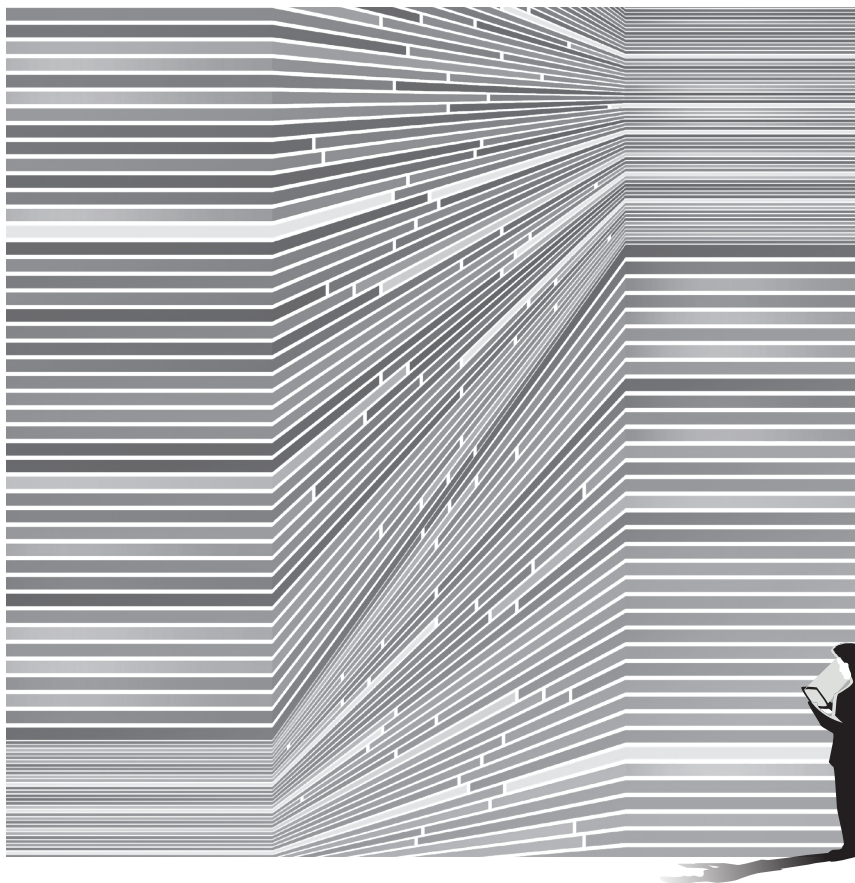

Από την παγκοσμιοποίηση
στην τεχνητή νοημοσύνη

Η ελληνική λογοτεχνία στον 21ο αιώνα

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ

διόπτρα

Περιεχόμενα

Προλογικό σημείωμα.....	11
Εισαγωγή.....	13
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ	

Τα σύνορα της λογοτεχνίας

Εθνική λογοτεχνία και παγκοσμιοποίηση: η ελληνική πεζογραφία και η υπέρβαση των συνόρων.....	49
ΝΙΚΟΣ ΜΑΝΤΗΣ	
Ο κοσμοπολιτισμός είναι στη ματιά.....	63
ΒΙΒΙΑΝ ΣΤΕΡΓΙΟΥ	
Από τη «χαμένη ευκαιρία» της Φρανκφούρτης σε νέα εκδοτικά εγχειρήματα: η γερμανόφωνη διαμεσολάβηση της ελληνικής λογοτεχνίας στον 21ο αιώνα.....	73
MARCO HILLEMANN	
Λογοτεχνία της μεθορίου: διελεύσεις μεταξύ τόπων και ταυτοτήτων.....	86
ΓΙΩΡΓΟΣ Ν. ΠΕΡΑΝΤΩΝΑΚΗΣ	

(Μετα)μυθοπλασία, κρίση και οπτική αφήγηση

Ιστορική (μετα)μυθοπλασία και υβριδικές αφηγήσεις μετά τον Βαλτινό.....	101
ΚΩΣΤΑΣ ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ	
Η αστυνομική λογοτεχνία στην Ελλάδα του 21ου αιώνα: από την ιστορία μυστηρίου στο νουάρ.....	118
ΒΑΓΓΕΛΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	
Νησιά, μετανάστευση και πεζογραφία της κρίσης.....	127
ΕΛΕΝΗ ΠΑΠΑΡΓΥΡΙΟΥ	

Λόγος και οπτική αφήγηση στα graphic novels: η θεώρηση των κόμικς ως λογοτεχνία.....	143
ΑΝΤΩΝΗΣ ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ (SOLOΪΡ)	

Ποιήματα και κινήματα

Δύο αιώνες επαναστατικής συντριβής και μελαγχολίας στην ελληνική ποίηση.....	169
ΒΑΣΙΛΗΣ ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΣ	
Η σύγχρονη ελληνική ποίηση στα Νέα Μέσα.....	182
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΑΡΣΕΝΙΟΥ	
Από το κίνημα στο ποίημα: εκλεκτικές συγγένειες φεμινισμού και σύγχρονης διαδικτυακής ποίησης θηλυκοτήτων.....	201
ΒΑΡΒΑΡΑ ΡΟΥΣΣΟΥ	
Παίρνοντας θέση: η queer ποίηση στην Ελλάδα τον 21ο αιώνα.....	218
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΟΤΑΜΠΑΣΗΣ	

Ποίηση, δημόσια σφαίρα και δημιουργική γραφή

Η ποίηση πέραν του βιβλίου: αυτοοργάνωση, συλλογικότητα, εξωστρέφεια.....	233
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ	
Η δημιουργική γραφή ως πρόκληση για τις φιλολογικές σπουδές και την εκπαίδευση.....	249
ΕΥΡΙΠΙΔΗΣ ΓΑΡΑΝΤΟΥΔΗΣ	

Εκδοτική δραστηριότητα, ηχητικά βιβλία και κοινωνικά δίκτυα

Η εκδοτική δραστηριότητα και η κίνηση του βιβλίου στην Ελλάδα του 21ου αιώνα.....	267
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΠΟΣ	

Τα ηχητικά βιβλία	290
ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΚΟΤΖΙΑ	
Τα ηλεκτρονικά περιοδικά, τα κοινωνικά δίκτυα, η κριτική και τα βραβεία	299
ΓΙΑΝΝΗΣ Ν. ΜΠΑΣΚΟΖΟΣ	
Το τέλος της αναγνωστικής μας μοναξιάς	310
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΛΑΚΑΤΕ	

Θεσμοί και πολιτική βιβλίου

Αναζητώντας θεσμούς για το βιβλίο: κρατική απροθυμία, ιδιωτική πολυφωνία, εκπλήξεις και ο άγνωστος Χ	327
ΜΙΚΕΛΑ ΧΑΡΤΟΥΛΑΡΗ	
Για μια κρατική πολιτική βιβλίου στην Ελλάδα του 21ου αιώνα	344
ΠΑΥΛΙΝΑ ΜΑΡΒΙΝ	

Η νοημοσύνη της λογοτεχνίας και τεχνητή νοημοσύνη

Η νοημοσύνη της λογοτεχνίας	357
ΘΩΜΑΣ ΣΥΜΕΩΝΙΔΗΣ	
Τεχνητή νοημοσύνη και λογοτεχνία: η απαρχή μιας άλλης εποχής	368
ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ	

Προλογικό σημείωμα

Τα κείμενα του παρόντος τόμου παρουσιάστηκαν σε συνέδριο με θέμα «Από την παγκοσμιοποίηση στην τεχνητή νοημοσύνη: Η ελληνική λογοτεχνία στον 21ο αιώνα», που οργάνωσε η Ευρωπαϊκή Εταιρεία Νεοελληνικών Σπουδών σε συνεργασία με την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (12-13 Απριλίου 2024). Στόχος του συνεδρίου, που είχε συντονιστή τον επιμελητή του παρόντος τόμου, ήταν να αναδείξει τις τάσεις στη νεοελληνική λογοτεχνία και να διερευνήσει το νέο εκδοτικό, θεσμικό και ψηφιακό τοπίο. Οι συμμετέχοντες/ουσες, διαφορετικών ηλικιών και διανοητικών καταβολών, φωτίζουν αυτές τις εξελίξεις με ποικίλους τρόπους, άλλοτε με κείμενα δοκιμιακά και άλλοτε περισσότερο ακαδημαϊκά ή πληροφοριακά. Ελπίζω το βιβλίο να αποτελέσει το καλιδοσκόπιο για να στοχαστούμε για το πού οδεύει η σύγχρονη λογοτεχνία και το οικοσύστημά της.

Δ.Τ.

Ο **Δημήτρης Τζιόβας** είναι Ομότιμος Καθηγητής Νεοελληνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο του Birmingham της Αγγλίας και επίτιμος διδάκτωρ των Πανεπιστημίων Πελοποννήσου και Ιωαννίνων. Έχει διδάξει ως Επισκέπτης Καθηγητής σε πολλά πανεπιστήμια της Ευρώπης και της Αμερικής και διευθύνει τη μεταφραστική σειρά νεοελληνικής λογοτεχνίας που εκδίδεται από το Κέντρο Βυζαντινών, Οθωμανικών και Νεοελληνικών Σπουδών του πανεπιστημίου του. Έχει δημοσιεύσει πάνω από 20 βιβλία στα ελληνικά και τα αγγλικά. Το βιβλίο του *Greece from Junta to Crisis: Modernization, Transition and Diversity*, Bloomsbury, 2021 (*Η Ελλάδα από τη Χούντα στην Κρίση: Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου – Γιάννης Στάμος, Gutenberg, 2022) τιμήθηκε με το Βραβείο της Ευρωπαϊκής Εταιρείας Νεοελληνικών Σπουδών για την καλύτερη μονογραφία, ενώ συμπεριελήφθη στη βραχεία λίστα των βραβείων Runciman και Edmund Keeley. Έχει επίσης τιμηθεί με το βραβείο του περιοδικού *Διαβάζω* για το βιβλίο του *Ο Μύθος της Γενιάς του Τριάντα: Νεοτερικότητα, ελληνικότητα και πολιτισμική ιδεολογία* (Πόλις, 2011). Το 2022 του απονεμήθηκε το Μεγάλο Βραβείο Γραμμάτων 2021 από το Υπουργείο Πολιτισμού της Ελλάδας για το σύνολο του έργου του.

1

Εισαγωγή

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΤΖΙΟΒΑΣ

Ο κόσμος εισήλθε συμβολικά στην αστάθεια του 21ου αιώνα με την πτώση των Δίδυμων Πύργων την 11η Σεπτεμβρίου 2001. Ένα γεγονός με παγκόσμιο αντίκτυπο, που προκάλεσε σημαντικές ανατροπές και ανησυχίες και ανάγκασε την Αμερική να δει πέρα από τα σύνορά της, δίνοντας ώθηση στην έννοια της «world literature».¹ Για την Ελλάδα το πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα σημαδεύτηκε από την είσοδό της στο ευρώ και την ευφορία των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας, την επισφάλεια της οικονομικής κρίσης και το brain drain, την έμφαση στην επιτελεσματικότητα και στις έμφυλες ταυτότητες. Την ίδια περίοδο η προσπάθεια για εξαγωγή της ελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό ήταν έντονη, με την Ελλάδα να είναι η τιμώμενη χώρα στη Διεθνή Έκθεση Βιβλίου της Φρανκφούρτης το 2001 και τον Μάιο του 2004 να εγκαινιάζεται η Διεθνής Έκθεση Βιβλίου της Θεσσαλονίκης, με στόχο να εντάξει τη χώρα στον χάρτη των διεθνών εκθέσεων βιβλίου, αλλά αυτή η προσπάθεια

¹ Σχετικά με τις συζητήσεις γύρω από την παγκόσμια λογοτεχνία, βλ. Theo D'haen, *World Literature in an Age of Geopolitics*, Leiden, Brill 2021 και Zhang Longi, *World Literature as Discovery: Expanding the World Literary Canon*, Λονδίνο, Routledge 2023.

διεθνοποίησης υπέστη πλήγμα με το κλείσιμο του ΕΚΕΒΙ το 2013. Οι πρώτες δεκαετίες του τρέχοντος αιώνα ήταν ιδιαίτερα δυναμικές και ανατρεπτικές, καθώς επιβλήθηκαν οι ψηφιακές τεχνολογίες και κυριάρχησαν η εικόνα και η κοινωνική δικτύωση, με αποτέλεσμα να υπάρξουν αρκετές ανακατατάξεις όσον αφορά τη γραφή, την ανάγνωση και την επικοινωνία.

Ο 21ος αιώνας ξεκίνησε για την Ελλάδα με ένα αφήγημα δυναμισμού και ανοδικής πορείας, το οποίο διαδέχεται η μελαγχολία της κρίσης. Σε παγκόσμιο επίπεδο, αυξάνεται η συνειδητοποίηση ότι το ανθρώπινο είδος έχει τη δυνατότητα να επηρεάσει το μέλλον ολόκληρου του πλανήτη κατά τρόπο μη αναστρέψιμο. Ζούμε πλέον σε έναν ραγδαία μεταβαλλόμενο κόσμο, όπου η ρευστότητα συνιστά τη μονιμότητα και η ζωή μας βασίζεται στις εφαρμογές του κινητού. Η κουλτούρα της σύντομης διάρκειας και του ψηφιακού εθισμού κυριαρχεί (TikTok, Tweet/X, σύντομα βίντεο) και θέτει ποικίλα ερωτήματα. Χάνονται δεξιότητες, όπως η ικανότητα να γράφουμε με το χέρι; Δεν διαβάζουμε μεγάλα κείμενα; Κρατιέται η προσοχή μας λιγότερο από μερικά λεπτά; Καλλιεργεί η τεχνητή νοημοσύνη την υποψία πως ό,τι βλέπουμε ή διαβάζουμε είναι πλαστό; Με αυτά τα ερωτήματα κατά νου, θα εξετάσουμε σε αυτόν τον τόμο το πώς πορεύεται η νεοελληνική λογοτεχνία στον τρέχοντα αιώνα.

Στις αρχές του αιώνα είχαν γίνει δύο συνέδρια, το ένα στην Αθήνα και το άλλο στην Οξφόρδη, με θέμα την ελληνική πεζογραφία σε διεθνικό περιβάλλον, τα οποία εκδόθηκαν σε τόμους: Αγγελική Σπυροπούλου και Θεοδώρα Τσιμπούκη (επιμ.), *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία: Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις* (Αλεξάνδρεια, 2002) και Peter Mackridge και Eleni Yannakakis (επιμ.), *Contemporary Greek Fiction in a United Europe: From Local History to the Global Individual* (Legenda, 2004). Είκοσι χρόνια μετά οργανώσαμε ένα ευρύτερο

συνέδριο, με στόχο να χαρτογραφήσουμε τις τάσεις και τις εξελίξεις στη νεοελληνική λογοτεχνία σε σχέση με τις διεθνείς λογοτεχνικές και θεωρητικές αναζητήσεις, καθώς και το νέο εκδοτικό και ψηφιακό τοπίο, προσελκύοντας συμβολές ειδικών από διαφορετικούς χώρους (λογοτεχνία, κριτική, θεωρία, δημοσιογραφία, κοινωνική δικτύωση, ακαδημαϊκό και εκδοτικό χώρο) και προεκτείνοντας τις συζητήσεις από την ημερίδα του ηλεκτρονικού περιοδικού *Ο αναγνώστης*.² Οι ανακοινώσεις κινούνται σε διάφορα επίπεδα: το βιοπολιτικό (φεμινισμός, queer, κρίση, μεταπολιτική, σύνορα και μετανάστευση), το επικοινωνιακό/διδασκτικό (μαθήματα δημιουργικής γραφής, κοινωνική δικτύωση), το θεσμικό (πολιτική βιβλίου, προβολή στο εξωτερικό) και το τεχνολογικό/φιλοσοφικό (τεχνητή νοημοσύνη), επιδιώκοντας έναν διαθεματικό και πολυσχιδή διάλογο, στον οποίο διαφορετικές γενιές καταθέτουν τις απόψεις και τις εμπειρίες τους. Για να χαρτογραφήσουμε τις εξελίξεις στην ελληνική λογοτεχνία των τελευταίων είκοσι πέντε χρόνων, θα αναφερθώ επιγραμματικά σε ορισμένα θέματα που συζητήθηκαν στο συνέδριο και τώρα μεταφέρονται σε αυτόν τον τόμο.

Το άγχος της διεθνοποίησης

Η Μεταπολίτευση είναι περίοδος πολιτισμικής εξωστρέφειας, καθώς η Ελλάδα πιο συστηματικά προσπαθεί να κατασκευάσει τη δική της εικόνα (αν και ενίοτε τουριστική) και να την εξαγάγει, συμπεριλαμβάνοντας και τη λογοτεχνία σε αυτή την εξαγωγή. Η ενασχόληση με την εθνική εικόνα για άλλους προδίδει

² Στις 11 Μαρτίου 2023 το ηλεκτρονικό περιοδικό *Ο αναγνώστης* οργάνωσε μονοήμερο συνέδριο («Η ελληνική λογοτεχνία στον 21ο αιώνα»), τα πρακτικά του οποίου κυκλοφόρησαν το 2024 από τις εκδόσεις Ιωλκός.

ανασφάλεια και για άλλους ανατροπή των στερεοτύπων, ενώ πολλές απόψεις διατυπώθηκαν κατά καιρούς για την προβολή της ελληνικής λογοτεχνίας στο εξωτερικό, με ενδεικτικό παράδειγμα ένα πρόσφατο άρθρο του Ν.Α. Μάντη στο περιοδικό *Ο αναγνώστης* το 2022, που προκάλεσε αρκετή συζήτηση.³ Συγγραφείς όπως η Αμάντα Μιχαλοπούλου υποστηρίζουν ότι η Ελλάδα επενδύει λιγότερο από άλλες ευρωπαϊκές χώρες στην προώθηση της λογοτεχνίας της στο εξωτερικό και γενικά η μέριμνα για την προβολή της βαίνει μειούμενη.⁴ Νομίζω όμως ότι δίνεται υπερβολική έμφαση στις ενισχύσεις και τις επιχορηγήσεις για μεταφράσεις (που είναι βεβαίως απαραίτητες) και δεν ασχολούμαστε με το αν οι μέθοδοι προβολής, επικοινωνίας και διαχείρισης των μεταφράσεων είναι οι κατάλληλες ή δεν διερευνούμε τις αδυναμίες της ελληνικής λογοτεχνικής παραγωγής σε όλα τα επίπεδα και τον εκδοτικό πληθωρισμό. Λέγεται ότι σήμερα η ιρλανδική λογοτεχνία ανθεί ξανά και ως μέτρο χρησιμοποιείται η αύξηση των υποψηφιοτήτων για το αγγλόφωνο Βραβείο Booker. Με ποια κριτήρια θα μπορούσε να υπολογιστεί η διεθνής απήχηση της ελληνικής λογοτεχνίας, καθώς η συζήτηση για τη διεθνοποίησή της δεν οδήγησε σε αναστοχασμό για το πώς γράφεται και εκδίδεται η λογοτεχνία στην Ελλάδα. Πώς εντάσσεται σε ένα ευρύτερο λογοτεχνικό και θεωρητικό πλαίσιο; Αν προσφέρει έναν διαφορετικό τρόπο θέασης για να προσελκύσει το διεθνές ενδιαφέρον; Αν υπάρχουν νέοι μεταφραστές που μπορούν να αποδώσουν τη γλώσσα της σύγχρονης λογοτεχνίας; Κατά πόσο η αρχαιότητα και ο

³ Νίκος Α. Μάντης, «Γιατί δεν μας διαβάζουν στο εξωτερικό;», *Ο αναγνώστης*, 30 Ιουνίου 2022, διαθέσιμο στο: bit.ly/3vK2afY.

⁴ Αμάντα Μιχαλοπούλου, «Το βίωμα μιας Ελληνίδας συγγραφέως» – 6 Βίος και Πολιτεία, διαθέσιμο στο: <https://www.youtube.com/watch?v=qaNuFfZOkpo>.

τουρισμός καθορίζουν την πρόσληψη αλλά και τις προσδοκίες του ξένου κοινού, οι οποίες διαμορφώνονται και από ξένους συγγραφείς που γράφουν μυθιστορήματα με ελληνικά θέματα (π.χ. Victoria Hislop);

Δεν πρέπει να ενδιαφέρει απλώς η αύξηση του αριθμού των μεταφράσεων, αλλά η υποδοχή τους από το ξένο κοινό και η ένταξή τους σε ένα σύστημα παγκόσμιας λογοτεχνίας. Είναι απαραίτητο να δεχτούμε ότι δεν υπάρχει ζήτηση για εθνικές λογοτεχνίες αλλά για μεμονωμένους συγγραφείς, που, ενδεχομένως, αντιπροσωπεύουν ένα διεθνές είδος (π.χ. αστυνομικό) ή κάποια άλλη λογοτεχνική κατηγορία.⁵ Σήμερα η παγκοσμιότητα των θεμάτων επιβάλλει την προβολή μη κυρίαρχων αφηγήσεων και συγκεκριμένων ομάδων (μαύρων, γυναικών, queer), παρά εθνικών λογοτεχνιών. Οι μικρές χώρες συχνά επιζητούν την αναγνώριση απέξω και δεν έχουν εμπιστοσύνη στο εγχώριο κοινό, απογοητεύονται ωστόσο από κάποιες προτιμήσεις των ξένων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση ενός διαφορετικού κανόνα, δεδομένου ότι δεν προσφέρονται όλα τα κείμενα προς εξαγωγή, έστω και αν είναι ή ήταν δημοφιλή στην εγχώρια αγορά.

Στον 21ο αιώνα δεν μπορούμε να επικαλούμαστε διαρκώς την απουσία αστικής τάξης ή τη μικρή, μη αυτοκρατορική, Ελλάδα για την ατροφία του νεοελληνικού μυθιστορήματος και την αδυναμία εξαγωγής του. Σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον προέχουν οι διακειμενικές μαθητείες ή οι μυθοπλαστικές επινοήσεις και όχι τόσο οι κοινωνικές προϋποθέσεις για την παραγωγή μυθοπλασίας. Ο Ροΐδης, ο Βιζυηνός και ο Καζαντζάκης δεν χρειάστηκαν τη φόρμα του κλασικού

⁵ Η δημοφιλία του Πέτρου Μάρκαρη στο εξωτερικό, και ιδιαίτερα στη Γερμανία, οφείλεται εν μέρει και στο ότι γράφει αστυνομικό μυθιστόρημα.

μυθιστορήματος ή τις δεξαμενές της ελληνικής ιστορίας και του αστικού χώρου για να αποκτήσουν διεθνή απήχηση. Η ελληνική πεζογραφία του 20ού αιώνα είναι ιστορικά αυτοαναφορική και επομένως ελάχιστα εξωστρεφής. Την τάση για ομφαλοσκόπηση ενισχύει και το βολικό άλλοθι ότι η ιδιαιτερότητα της ελληνικής γλώσσας καθιστά τις μεταφράσεις δύσκολες, αν όχι εξ ορισμού αδύνατες. Το ζήτημα όμως απαιτεί προσεκτική ανάλυση και όχι αυτομαστίγωμα, δεδομένου ότι η Gen Z έχει μεγαλώσει αποκλειστικά με τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και έχει διαφορετικές προσλαμβάνουσες από τις προηγούμενες.

Οι ξένοι αναγνώστες δεν επιζητούν το γραφικό και το εξωτικό, όπως θεωρείται, αλλά το διαφορετικό και το *glocal*, κάτι όχι στενά τοπικό, το οποίο όμως διαθέτει ιδιαιτερότητα.⁶ Γι' αυτούς προέχει το θέμα και όχι η φόρμα, και για τούτο οι κρίσεις προκαλούν ενδιαφέρον. Δεν συμφωνώ, ως εκ τούτου, με την άποψη του Δημοσθένη Κούρτοβικ ότι «το σοκ της κρίσης του 2010 προκάλεσε κι ένα είδος απογοήτευσης και απόρριψης οτιδήποτε ελληνικού».⁷ Αντίθετα, οι κρίσεις και οι πόλεμοι προκαλούν ανέκαθεν ένα ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χώρα που υποφέρει και το διαπιστώσαμε αυτό και στην περίοδο της δικτατορίας, αλλά και πιο πρόσφατα στην περίπτωση της Ουκρανίας. Η κρίση στην Ελλάδα ενεργοποίησε το ενδιαφέρον του ξένου κοινού για τη χώρα, αν κρίνουμε από τις μελέτες και τα άρθρα που γράφτηκαν σε διεθνές επίπεδο, και τούτο οδήγησε και στην αναζήτηση λογοτεχνικών κειμένων για να κατανοηθούν καλύτερα τα δεινά

⁶ Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τα διλήμματα σχετικά με τη συμμετοχή στον διαγωνισμό της Eurovision: αγγλόφωνο ή ελληνόφωνο, έθνικ ή διεθνικό, συμμετοχή για να κερδίσεις ή να δηλώσεις ελληνικότητα.

⁷ Κώστας Κατσουλάρης – Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Σκοντάφτοντας σε ανοιχτά σύνορα*, Αθήνα, Πατάκης 2023, σ. 86.

της κρίσης και η περιπέτεια της χώρας. Ας λάβουμε υπόψη ότι και οι ξένοι αναγνώστες χρειάζονται μια αφορμή ή ένα πρίσμα προσέγγισης μιας άγνωστης χώρας και λογοτεχνίας.

Στον 21ο αιώνα έχουμε και Έλληνες συγγραφείς που αρχίζουν να γράφουν και να δημοσιεύουν κατευθείαν στα αγγλικά, όπως ο Πάνος Καρνέζης και η Κίκα Χατζοπούλου, που το βιβλίο της *Threads That Bind/Νήματα που ενώνουν* (2023) κυκλοφόρησε από τον εκδοτικό οίκο Penguin και ανήκει στη νεανική λογοτεχνία. Σημειώνουμε επίσης την περίπτωση του Χρήστου Μαρκογιαννάκη, που ζει στο Παρίσι και γράφει αστυνομική λογοτεχνία στα γαλλικά. Μάλιστα, το βιβλίο του *Μυθιστόρημα με κλειδί* απέσπασε το Μεσογειακό Βραβείο Αστυνομικού Μυθιστορήματος 2023 (Prix Méditerranée du Polar 2023). Αρκετές επίσης συγγραφείς (Ελένη Γιαννακάκη, Άντζελα Δημητρακάκη, Δήμητρα Κολλιιάκου) γράφουν στα ελληνικά, αλλά ζουν ή εργάζονται στο εξωτερικό, συμβάλλοντας με τον τρόπο τους στην αίσθηση εξωστρέφειας της ελληνικής λογοτεχνίας.⁸ Υπάρχουν όμως και ποιήτριες ή ποιητές βαλκανικής καταγωγής (όπως η Γιάννα Μπούκοβα και ο Ένο Αγκόλλι) που δημοσιεύουν στα ελληνικά. Οι νεότεροι Έλληνες συγγραφείς είναι γλωσσομαθείς, διαβάζουν αρκετή ξένη λογοτεχνία, ενώ είναι εντυπωσιακός ο όγκος ξένης λογοτεχνίας που μεταφράζεται στα ελληνικά. Αν και στον 21ο αιώνα υπάρχουν περισσότερες ευκαιρίες για διαπολιτισμική επικοινωνία και την προβολή της ελληνικής λογοτεχνίας εκτός συνόρων, το άγχος της διεθνοποίησης δεν φαίνεται να λειτούργησε δημιουργικά και αναστοχαστικά. Αναρωτιέμαι αν άλλες μικρές χώρες διακατέχονται από το ίδιο άγχος ή αν ασφυκτιούν στα σύνορά τους και αναζητούν με το ίδιο πάθος τον Λάνθιμο της δικής τους λογοτεχνίας.

⁸ Και το βιβλίο του Κώστα Καλτσά, *Νικήτρια σκόνη* (2024) μεταφράστηκε από τα αγγλικά.

Οι κατευθύνσεις της πεζογραφίας

Η σύγχρονη πεζογραφία φαίνεται να έχει έναν διττό προσανατολισμό: και προς το παρελθόν και προς το παρόν. Την παρελθοντική κατεύθυνση αντιπροσωπεύει ο σημαντικός αριθμός μυθιστορημάτων που αναφέρονται στον Εμφύλιο πόλεμο και στα επακόλουθά του. Οι διαμάχες των ιστορικών για τον Εμφύλιο, που πυροδοτήθηκαν από το άρθρο των Στάθη Καλύβα και Νίκου Μαραντζίδη στην εφημερίδα *Τα Νέα* το 2004 με τίτλο «Νέες τάσεις στη μελέτη του Εμφυλίου πολέμου», διαμόρφωσαν ένα ευνοϊκό πλαίσιο για τη μυθοπλαστική ενασχόληση με τον Εμφύλιο, όπως και οι επέτειοι του 1821 και του 1922 ενίσχυσαν επίσης την ιστορική και βιογραφική ροπή του ελληνικού μυθιστορήματος. Η αναδιήγηση του παρελθόντος (ιστορικού και λογοτεχνικού) ενισχύθηκε και από τη στροφή στα graphic novels και την κυριαρχία της εικόνας και των media τα τελευταία χρόνια.⁹ Με το παρελθόν μπορεί να συνδεθεί και η στροφή προς την προφορικότητα και τα τοπικά ιδιώματα, που ξεκινάει στα τέλη του περασμένου αιώνα με συγγραφείς όπως ο Θανάσης Βαλτινός ή ο Σωτήρης Δημητρίου και συνεχίζεται σήμερα με νεότερους συγγραφείς, όπως ο Γιάννης Μακριδάκης, ο Δημοσθένης Παπαμάρκος, η Βασιλική Πέτσα, ο Μιχάλης Αλμπάτης, ο Κώστας Μπαρμπάτσος και άλλοι.¹⁰ Η επιστροφή στο τοπικό δεν είναι μουσειακή, αλλά η αναζήτηση

⁹ Βλ. Δημήτρης Τζιόβας, «Μυθιστόρημα και παρελθόν στον εικοστό πρώτο αιώνα», στον τόμο *Η ελληνική λογοτεχνία στον 21ο αιώνα*, Αθήνα, Ιωλκός 2024, σ. 50-66.

¹⁰ Βλ. Γιώργος Ν. Περαντωνάκης, «Δομνίκ, Αλμπάτης, Μπαρμπάτσος, τρεις νέοι συγγραφείς: τι ζητούν στο χωριό;», *Book Press*, 29 Ιουλίου 2022, διαθέσιμο στο: bit.ly/4cFGMZU και Ειρήνη Χατζοπούλου, «Η νεοελληνική πεζογραφία σε... "χίλιες γλώσσες κρένει"», *Χάρτης*, 61, Ιανουάριος 2024, διαθέσιμο στο: bit.ly/3IW59VT. Δημοφιλείς σειρές της ελληνικής τηλεόρασης διαδραματίζονται επίσης στην ελληνική ύπαιθρο.

μιας χαμένης προνεωτερικής Ελλάδας, ως αντίβαρο στην αστική παγκοσμιοποίηση και στον αθηναϊκό υδροκεφαλισμό. Σημαντική είναι από το 2010 και η παρουσία Κυπρίων γυναικών πεζογράφων (Κωσταντία Σωτηρίου, Λουίζα Παπαλοΐζου, Νάσια Διονυσίου κ.ά.), που αξιοποιούν με ιδιαίτερο τρόπο την κυπριακή διάλεκτο, εγείροντας ζητήματα ταυτότητας και φύλου.

Από την άλλη πλευρά, η παροντική κατεύθυνση της πεζογραφίας κορυφώνεται τα τελευταία χρόνια με αφηγήσεις που ασχολούνται με θέματα από την επισφάλεια των millennials και το διαδίκτυο μέχρι τα οικογενειακά στερεότυπα και τη ρευστότητα των φύλων. Αναφέρω ενδεικτικά μερικά πρόσφατα παραδείγματα: sam albatros, *ελαττωματικό αγόρι* (2021), Βίβιαν Στεργίου, *Δέρμα* (2022), Μαρία Γιαγιάννου, *R.I.F. Ο θάνατος στο φέισμπουκ* (2022), Αμάντα Μιχαλοπούλου, *Η μεταμόρφωσή της* (2022), Αλεξάνδρα Κ*, *Πράγματα που σκέφτεται η παρθένος Μαρία καπνίζοντας κρυφά στο μπάνιο* (2023), Γιώτα Τεμπρίδου, *Διήγημας* (2023) και το *Λόλα Καραμπόλα* (2022), ένα ενδιαφέρον queer μυθιστόρημα ενηλικίωσης, που θυμίζει Ταχτσή, της Ερωφίλης Κόκκαλη. Δεν είναι τυχαίο ότι ξεχωρίζουν οι γυναίκες, και μάλιστα η Αλεξάνδρα Κ* προβάλλει μια γυναικεία θεματική, δηλώνοντας ότι οι «άνδρες συγγραφείς (βλ. Ροθ, Ουελμπέκ) μας έχουν χαρίσει υπέροχες καταγραφές της στυτικής δυσλειτουργίας, προσωπικά όμως δεν έχω συναντήσει ποτέ μια καταγραφή της εμμηνόπαυσης, λες και δεν είναι εξίσου σημαντική εμπειρία».¹¹

Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία του αστυνομικού μυθιστορήματος, που φαίνεται να ακολουθεί τη διεθνή απήχηση του είδους. Η εκδοτική του πορεία στην Ελλάδα προσφέρει μια

¹¹ Διονύσης Μαρίνος, «Πατριαρχία, φεμινισμός και κουίρ λογοτεχνία – Μιχαλοπούλου, Αλεξάνδρα Κ* και Καλοβυρνάς δίνουν απαντήσεις», *Book Press*, 4 Ιουνίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3J1Ka3M.

ενδεικτική εικόνα: «Το 2001 είχαν εκδοθεί μόλις 9 αστυνομικά βιβλία και 15 το 2005. Το 2021 εκδόθηκαν 56 αστυνομικά μυθιστορήματα, ενώ το 2022 ο αριθμός τους αυξήθηκε σε 72».¹² Η ανάπτυξή του στην Ελλάδα και η αντιπροσώπευσή του από περισσότερες γυναίκες συγγραφείς (π.χ. Αθηνά Κακούρη, Ευτυχία Γιαννάκη, Χίλντα Παπαδημητρίου) δείχνει τη διαμόρφωση ενός ξεχωριστού κοινού γι' αυτό το είδος αφήγησης, που ανέλαβε εν μέρει και τον ρόλο του κοινωνικού μυθιστορήματος.

Τέλος, παρά το γεγονός ότι η ποίηση θεωρήθηκε «η παραδειγματική τέχνη της κρίσης»¹³ και κυκλοφόρησαν σχετικές ανθολογίες ποιημάτων στο εξωτερικό, που συζητήθηκαν ιδιαίτερα, το «αποτύπωμα» της κρίσης αναζητήθηκε περισσότερο στην πεζογραφία, με τη γενεαλογία της να ανιχνεύεται ακόμη και σε αφηγήσεις που γράφτηκαν χρόνια πριν.¹⁴ «Η βασική διαφορά», σημειώνει ο Μ. Καραγιάννης, «που παρατηρείται με την πρώτη ματιά είναι ότι, σε αντίθεση με την ποίηση, η κρίση βρίσκεται στην καρδιά της πεζογραφίας».¹⁵ Και στις δύο περι-

¹² Μαρία Αθανασίου, «Από τον αστυνόμο Μπέκα στον Χάρη Κόκκινο», *Η Καθημερινή*, 21 Οκτωβρίου 2023.

¹³ Βασίλης Λαμπρόπουλος «Η αριστερή μελαγχολία στην ελληνική ποιητική γενιά του 2000», μτφρ. Δ.Ι. Τσουμάνης, *Θράκα*, 8, Καλοκαίρι 2017, σ. 36.

¹⁴ Λευτέρης Καλοσπίρος, «Τα πρόσωπα της νεοελληνικής παρακμής», *Διαβάζω*, 526, Φεβρουάριος 2012, σ. 80-87 και Μαρία Νικολοπούλου, «Η λογοτεχνία ως Κασσάνδρα: οι ρίζες της κρίσης στα χρόνια της ευημερίας και σε προηγούμενες κρίσεις», στο Β. Σαμπατακάκης (επιμ.), *Ο ελληνικός κόσμος σε περιόδους κρίσης και ανάκαμψης 1204-2018*, Πρακτικά ΣΤ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Λουντ, 4-7 Οκτωβρίου 2018, τόμ. Α', Αθήνα, ΕΕΝΣ 2020, σ. 363-91.

¹⁵ Μάκης Καραγιάννης, «Ποίηση την εποχή της κρίσης: η επανάκαμψη του κοινωνικού βλέμματος», *Book Press*, 5 Νοεμβρίου 2017, διαθέσιμο στο: bit.ly/3Q77qBF. Πρόσφατα όμως κυκλοφόρησε στα ισπανικά το πρώτο βιβλίο για την ποίηση της κρίσης από την Helena González-Vaquerizo, *La Grecia que duele. Poesía griega de la crisis*, Μαδρίτη, Los Libros de la Catarata 2024.

πτώσεις τέθηκε το ερώτημα αν πρόκειται για τη λογοτεχνία που γράφεται *με αφορμή* και για την κρίση ή για τη λογοτεχνία που γράφεται *την περίοδο* της κρίσης.¹⁶ Δεδομένου ότι οι επιπτώσεις της κρίσης ήταν εντονότερες για τους νέους, η λογοτεχνία τους προσδιορίστηκε από την κρίση και τούτο ώθησε ορισμένους να μιλούν για «γενιά της κρίσης». Υπήρξαν όμως και εκείνοι που αμφισβήτησαν εντελώς τον όρο «λογοτεχνία της κρίσης», ως κατασκευάσμα που αντανακλούσε πιο πολύ δημοσιογραφικές προσδοκίες, κυρίως του ξένου Τύπου.¹⁷ Η πεζογραφία παλαιότερα παρουσιαζόταν υποταγμένη στη λογική του μπεστ σέλερ, αλλά σε κριτικό επίπεδο η προσέγγισή της ήταν πιο

¹⁶ Παναγιώτης Λύγουρης, «Για τι πράγμα (δε) μιλάμε όταν μιλάμε για “λογοτεχνία της κρίσης”», *Χάρτης*, 50, Φεβρουάριος 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/49nkd9A. Ο Βασίλης Λαμπρόπουλος υποστηρίζει ότι «Η «ποίηση της κρίσης», όπως αποκαλείται η ελλαδική τάση στο εξωτερικό, προέκυψε λοιπόν όχι από την οικονομική κρίση του 2010, αλλά από την λογοτεχνική και γενικότερη πολιτιστική κρίση της δεκαετίας του 1990», («Η κρίση της ποίησης και η μελαγχολία της αριστεράς: Για την πολιτική της ελληνικής ποίησης των αρχών του 21ου αιώνα», *Τα Ποιητικά*, 26, Ιούνιος 2017, σ. 3) και ο Ευριπίδης Γαραντούδης και η Σοφία Κολοτούρου στην *Ανθολογία Νέας Ελληνικής Ποίησης* παρατηρούν: «διαπιστώνουμε ότι ενώ μέχρι το 2011 η οικονομική και κοινωνική κρίση μάλλον θεματοποιήθηκε ελάχιστα στην ελληνική ποίηση, στη συνέχεια και μέχρι σήμερα τα ποιήματα που άμεσα ή υπαινικτικά, με κρυπτικά αφαιρετικά ή ρητά αναφορικό τρόπο, θεματοποίησαν πολλές και ποικίλες όψεις της κρίσης πύκνωναν ολοένα και περισσότερο, γραμμένα και από ηλικιακά νέους ποιητές και ποιήτριες», διαθέσιμο στο: <https://www.youngproets.eu/anthologia-neas-ellhnikhs-poihshs/>.

¹⁷ Βλ. Δημοσθένης Κούρτοβικ, «Ένα (σχεδόν) φασματικό κεφάλαιο. Η “λογοτεχνία της Κρίσης”», στο Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά: Ελλάδα και κόσμος, άτομο και Ιστορία στην ελληνική πεζογραφία 1974-2020*, Αθήνα, Πατάκης 2021, σ. 326-332. Αντίθετα, ο Βαγγέλης Χατζηβασιλείου τιτλοφορεί ένα κεφάλαιο «Η πεζογραφία της κρίσης και η ολική επαναφορά του συλλογικού» στο βιβλίο του *Η κίνηση του εκκρεμούς. Άτομο και κοινωνία στη νεότερη ελληνική πεζογραφία: 1974-2017*, Αθήνα, Πόλις 2018, σ. 807-853.

ιστορική και γραμματολογική, όπως φαίνεται και από τις πρόσφατες μελέτες της πεζογραφίας της Μεταπολίτευσης,¹⁸ ενώ η σύγχρονη ποίηση, που επανακάμπτει δυναμικά τον 21ο αιώνα, συστήνεται ως πιο πολιτική και αμφισβητησιακή και συχνά προωθεί ένα είδος πολιτισμικού ακτιβισμού με συλλογικές δράσεις, όπως θα δούμε παρακάτω.

Βιοπολιτική: Γυναικεία και queer ποίηση

Αν η δεκαετία του 1980 ανήκε στις γυναίκες πεζογράφους με εμβληματικά κείμενα, όπως *Η φάρσα* (1982) της Έρης Σωτηροπούλου, και τις συζητήσεις περί γυναικείας γραφής, ο 21ος αιώνας σε ποιον ανήκει; Νομίζω και πάλι στις γυναίκες, αλλά αυτή τη φορά όχι στις πεζογράφους αλλά στις ποιήτριες. Μικροί εκδοτικοί οίκοι ή λογοτεχνικά περιοδικά εκδίδουν και προβάλλουν γυναίκες ποιήτριες, που ανανεώνουν την ποίηση και συστήνονται ως «Γραφούλες» αλλά και ως «συγγραφείς εκτάκτου ανάγκης».¹⁹ Η Κωνσταντίνα Κορρυβάντη παρατηρεί ότι «τα πιο τολμηρά ξεσπάσματα ποιητικού λόγου, τα πλέον συγκρουσιακά, αισθάνομαι πως αφορούν ταυτοτικά αιτήματα και ζητήματα φύλου»,²⁰ ενώ εκδηλώνεται ένα είδος επιθετικού φεμινισμού, που οδηγεί ενίοτε σε καταγγελτική ποίηση, αν

¹⁸ Βαγγέλης Χατζηβασιλείου, *Η κίνηση του εκκρεμούς*, ό.π., Ελισάβετ Κοτζιά, *Ελληνική πεζογραφία 1974-2010: Το μέτρο και τα σταθμά*, Αθήνα, Πόλις 2020 και Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Η ελιά και η φλαμουριά*, ό.π.

¹⁹ Διονύσης Μαρίνος, «Εννέα ποιήτριες ανανεώνουν την ελληνική ποίηση - τι έχουν να πουν, γιατί να τις διαβάσουμε», *Book Press*, 27 Ιανουαρίου 2024, διαθέσιμο στο: bit.ly/49nWLj0 και Ελένη Δελλή, «Μια όαση ποίησης για να ξεδιψούν οι διαβάτες...», εφημ. *Το Βήμα*, 19 Μαρτίου 2024, σ. 36-37.

²⁰ Κωσταντίνα Κορρυβάντη, «Η ποίηση της συναίνεσης και η μεταπολιτική συνθήκη διακόσια χρόνια από την Ελληνική επανάσταση», *Ποιητική*, 27, 2021, σ. 83.

κρίνουμε από τον ειρωνικό τίτλο: «Οι άντρες μου λένε τι είναι αληθινή ποίηση» (Νόα Τίνσελ [Βάγια Κάλφα], *Μακάρι να το είχα κάνει νωρίτερα*, 2023).²¹ Η έμφυλη ποίηση αντιστέκεται στην πατριαρχία, όντας πιο σωματική, συγκριτικά με το παρελθόν, και κρατώντας το εξεγερτικό πρόταγμα επείγον. Το #MeToo έφερε στο προσκήνιο νέες τάσεις της φεμινιστικής και queer θεωρίας, που «διαδίδονται και αποκτούν πληθυντικότητα, και μάλιστα στον άξονα της συμπερίληψης και της ανοιχτότητας».²²

Τα τελευταία χρόνια παρατηρούμε και τη δυναμική παρουσία της queer κουλτούρας, με το 2023 να αποτελεί μια ξεχωριστή χρονιά για τη ΛΟΑΤΚΙ+ λογοτεχνία στην Ελλάδα. Σε σχέση με προηγούμενες χρονιές, όλο και περισσότεροι εκδότες άρχισαν να εκδίδουν και να μεταφράζουν queer κείμενα, που διαβάστηκαν από ένα ευρύ κοινό.²³ Η ίδια η έννοια του «κουήρ» συζητήθηκε στη Διεθνή Έκθεση Βιβλίου Θεσσαλονίκης, αλλά και στο Πρώτο Διαθεματικό Φεστιβάλ για το φύλο και τη λογοτεχνία της πρωτοβουλίας «Μωβ Μέδουσες», ενώ η δολοφονία του Ζακ Κωστόπουλου/Zachie Oh συνέχισε να προκαλεί τον διάλογο του ακαδημαϊκού με τον κινηματικό χώρο σχετικά με

²¹ Για επιθετικό φεμινισμό στον χώρο της πεζογραφίας, που έχει πρόδρομο τη Λιλή Ζωγράφου και χαρακτηρίζεται από ορμητική γλώσσα, με κοφτερές και σαρκαστικές εκφράσεις, κάνει λόγο ο Γιώργος Ν. Περαντωνάκης, «Επιθετικός φεμινισμός» στην ελληνική πεζογραφία – Καταγγελία των έμφυλων διακρίσεων και απαίτηση για αλλαγή νοοτροπίας», *Book Press*, 18 Δεκεμβρίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3vne4I4.

²² Βαρβάρα Ρούσσου, «Από το μελαγχολικό στο εξεγερμένο φύλο: η δυναμική του φύλου με έμφραση στην ποίηση των γυναικών», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/4aduWVj.

²³ Φανή Χατζή, «Τα καλύτερα κουήρ βιβλία του 2023: δοκίμια, λογοτεχνικά + 1 για παιδιά», *Book Press*, 8 Ιανουαρίου 2024, διαθέσιμο στο: bit.ly/3TYHSsF

το queer σώμα, την ευαλωτότητα και το τι σημαίνει «κοινότητα».²⁴ Ο ποιητής Αλέκος Λούντζης υποστηρίζει ότι «τα τελευταία χρόνια η πλέον συγκροτημένη διεκδίκηση χώρου και λόγου στο πεδίο σφραγίζεται από την ανάδυση της queer λογοτεχνίας».²⁵

Το 2023 κυκλοφόρησε από τις εκδόσεις Θράκα, σε σύμπραξη με το Ίδρυμα Ρόζα Λούξεμπουργκ, και η πρώτη *Ανθολογία Ελληνικής Κουήρ Ποίησης*, με 50 συμμετέχοντες, νοηματοδοτώντας το queer «ως γίνεσθαι, ως μεταμόρφωση και ως μεταίχμιο, αλλά κυρίως ως λοξή και έκκεντρη ποιητική/πολιτική μεθοδολογία». Η ανθολογία επιμένει στη ρηματική διάσταση της λέξης, τονίζοντας τη δράση, τη ρευστότητα και τη μη στασιμότητα τόσο της σεξουαλικότητας όσο και της ταυτότητας φύλου. Στην εισαγωγή τονίζεται ότι το queer «μπορεί να αναδειχθεί ως γλώσσα, όπου το αισθητικό είναι ταυτόχρονα πολιτικό, μια εν εξελίξει διαδικασία και όχι παγιωμένη ποιητική ή πολιτική ταυτότητα».

Με το βραβείο Γιάννη Βαρβέρη της Εταιρείας Συγγραφέων τιμήθηκε το 2022 η ποιητική συλλογή του Ευά Παπαδάκης, *Μερακλίνα-Κουκιμπιμπέρια-Ομπλαντί*, (Ευρασία-Στιγμός, 2021) και την επόμενη χρονιά τιμήθηκε με το Βραβείο Κουμανταρέα σε πρωτοεμφανιζόμενο/η πεζογράφο ο Χάρης Καλαϊτζίδης για το μυθιστόρημά του *Πολεμική μηχανή* (Εστία, 2022). Ένα βιβλίο φιλοσοφικό και queer, για τη σεξουαλικότητα, τον φασισμό και την απελευθέρωση, που συνδυάζει την ωμότητα με την ποιητικότητα. Αυτές οι βραβεύσεις δείχνουν ότι και οι θεσμοί είναι πλέον

²⁴ Μαρία Μάζη, *Κλωτσιές με δωδεκάποντα: Η ανάλυση ενός συλλογικού εμείς μετά τη δολοφονία του Ζακ/της Ζάκι*, Θεσσαλονίκη, Ψηφίδες 2023 και Natasha Remoundou, «Wronged bodies: gendering human rights abuses in contemporary Greek poetry», *Law and Humanities*, 16 (1), 2022, σ. 28-58.

²⁵ Αλέκος Λούντζης, «Για την ποίηση κάποιος νίκης», *Χάρτης*, 47, Νοέμβριος 2022, διαθέσιμο στο: <https://www.hartismag.gr/hartis-47/diereynhseispsikhriirini>.

ανοιχτοί σε queer κείμενα, ενώ η σύγχρονη λογοτεχνία πασχίζει να επανεφεύρει το πολιτικό και να επαναπροσδιορίσει το αισθητικό. Αυτή όμως η στροφή από το αισθητικό στο πολιτικό συνεπάγεται και την ουδετεροποίηση της απόλαυσης της ανάγνωσης.

Από την ποίηση της ήττας στην αριστερή μελαγχολία: (μετα)πολιτική και κριτική

Στις αρχές της νέας χιλιετίας η ποίηση των νέων ανθεί, μετά την κάμψη της προηγούμενης δεκαετίας, συνομιλεί με τον αγγλοσαξονικό μοντερνισμό και την εξομολογητική ποίηση της Πλαθ και της Σέξτον αλλά και του Μαγιακόφσκι.²⁶ Η άνοδος του διαδικτύου επέτρεψε τη διάχυσή της, ενώ επανήλθε το ζήτημα της σχέσης ποίησης και πολιτικής και το αν και κατά πόσο ο ποιητικός λόγος παρουσιάζεται πιο δραστικός και συχνά εξεγερσιακός.²⁷ Οι ποιητές της δεκαετίας του 2000, σύμφωνα με τον Βασίλη Λαμπρόπουλο, «εκδήλωσαν πολύ νωρίς τη δική τους μελαγχολία όταν συνειδητοποίησαν ότι το επαναστατικό ιδεώδες τόσο στην πολιτική (χειραφέτηση) όσο και στην τέχνη (πρωτοπορία) είναι ανέφικτο και ενδέχεται να μην

²⁶ Βλ. Τιτίκα Δημητρούλια, «Νέοι ποιητές στα τέλη του 20ού και στις αρχές του 21ου αιώνα», στο Αγγέλα Καστρινάκη, Αλέξης Πολίτης, Δημήτρης Τζιόβας (επιμ.), *Για μια Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Μουσείο Μπενάκη 2012, σ. 403-418.

²⁷ Η Έδρα Κ.Π. Καβάφη του Πανεπιστημίου του Μίσιγκαν κάλεσε προσωπικά συγκεκριμένους Έλληνες ποιητές που εμφανίστηκαν τις δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα να συμμετάσχουν σε μια συλλογή σύντομων δοκιμών με θέμα: «Εξέγερση: Η ρήξη με την παράδοση και η σύγκρουση με την εξουσία». Ανταποκρίθηκαν πενήντα ποιητές και ποιήτριες από την Ελλάδα. Βλ. και Παναγιώτης Ελ Γκεντί, «Ηδονή και οδύνες της εξέγερσης», *Χάρτης*, 52, Απρίλιος 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3Qq9DZ1 και το αφιέρωμα στο «Ποιητικό και πολιτικό» του περιοδικού [*φρμκ*], 11, Άνοιξη-Καλοκαίρι 2018.

επιστρέψει ποτέ».²⁸ Η ποίηση αυτών των ποιητών είναι «διερευνητική, πρισματική, πειραματική, αγωνιστική, δραστική»²⁹ και η αριστερή μελαγχολία τους δεν είναι ένα υποκειμενικό αίσθημα αλλά μια φιλοσοφική διάθεση, με αφετηρία το έργο του Βάλτερ Μπένγιαμιν.³⁰ Οι επικριτές της θεωρίας της αριστερής μελαγχολίας την εκλαμβάνουν ως «ένα σχήμα που το θεωρούν κατηγοριοποίηση, ομαδοποίηση, ετικέτα, “κουτάκι”, ακόμη και προσπάθεια πατροναρίσματος».³¹ Αρνούνται κάθε έτοιμο κάδρο για τον προσδιορισμό οποιασδήποτε «μελαγχολίας» και υπερασπίζονται την αυτονομία του ποιητικού λόγου. Επιμένουν στην ποικιλία τάσεων και θέσεων, αντιστεκόμενοι στην ομαδοποίηση και την προτεραιότητα ενός χαρακτηρισμού.³²

²⁸ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η αριστερή μελαγχολία στην ελληνική ποιητική γενιά του 2000», ό.π., σ. 40-1.

²⁹ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η ελληνική ποίηση του 21ου αιώνα – από την εξουσία στην παρρησία», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/3UnpPLN.

³⁰ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η αριστερή μελαγχολία στην ελληνική ποιητική γενιά του 2000», ό.π., σ. 41.

³¹ Κωσταντίνα Κορρυβάντη, «Η ποίηση και το πολιτικό: έλξη/απώθηση στα χρόνια της μεταπολιτικής συναίνεσης», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/3QITZNZ.

³² Άννα Γρίβα, «Αριστερή μελαγχολία: όταν η φιλολογία υποβιβάζει την ποίηση σε ιδεολογικό εργαλείο», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/3WmCnFh. Δημήτρης Αγγελής, «Η γενιά της φιλελεύθερης μελαγχολίας», *Φρέαρ*, διαθέσιμο στο: <https://mag.frear.gr/i-genia-tis-fileleytheris-melagcholias/>. Μαρία Βαχλιώτη, «Η “γενιά της αριστερής μελαγχολίας”: οι εξουσιαστικοί όροι διαχείρισης ενός “αντιεξουσιαστικού” κανόνα», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/4bgLyMb και Ευσταθία Δήμου, «Για την “Αριστερή μελαγχολία” της σύγχρονης ποίησης», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/4aXN5Hc. Η Βαρβάρα Ρούσσου σχολιάζει αυτές τις απόψεις στο άρθρο της «Η ποίηση, τα κουτάκια και τα σχήματα», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/3xZOIWr. Βλ. και το πιο πρόσφατο άρθρο του Δημήτρη Αγγελή, «Δύο κακοδαιμονίες της ελληνικής ποίησης», *Φρέαρ*, διαθέσιμο στο: <https://bit.ly/3DTu4de>.

Η αριστερή μελαγχολία συνδυάζει, κατά παράδοξο τρόπο, την απογοήτευση και τη διαρκή πίστη στην εξέγερση, την οδύνη με την άρνηση του πένθους, τη σύγκρουση με τη ματαίωση, στοιχεία που ενδεχομένως δεν συνάδουν.

Εκτός από την «αριστερή μελαγχολία», μια άλλη έννοια που ανέκυψε στη συζήτηση της σύγχρονης ποίησης είναι αυτή της μεταπολιτικής. Η μεταπολιτική, σύμφωνα με τη Chantal Mouffe, αντιπροσωπεύει την υποκατάσταση του συγκρουσιακού από το συναινετικό/διαβουλευτικό μοντέλο πολιτικής.³³ Στο πεδίο της ποίησης η Κωσταντίνα Κορρυβάντη συνδέει τη μεταπολιτική συναίνεση με έναν ουμανιστικό λόγο, που προέκυψε από την ώσμωση φιλελευθερισμού και σοσιαλδημοκρατίας μετά το 1990.³⁴ Η μεταπολιτική συνθήκη, κατά την Κορρυβάντη, χαρακτηρίζεται από τη δαιμονοποίηση του πολιτικού ανταγωνισμού και από την εξασθένηση της διάκρισης Αριστερά-Δεξιά. Σύμφωνα με την ίδια, «αν πάψει και ο ποιητικός λόγος να είναι παρεμβατικός, κρίσιμος, μαχητικός και μετατραπεί σε έναν αρμονικό και αόριστο λόγο προς αναζήτηση του υψηλού, θα έχει εκλείψει μία από τις τελευταίες εφεδρείες των ανθρωπιστικών αξιών».³⁵ Η πολιτική θεώρηση της ποίησης επεκτείνεται και στον χώρο της κριτικής, με τους θιασώτες της κριτικής συναίνεσης να θεωρούνται ότι αντιμετωπίζουν την

³³ Chantal Mouffe, *Το δημοκρατικό παράδοξο*, μτφρ. Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Αθήνα, Πόλις 2008.

³⁴ Κωσταντίνα Κορρυβάντη, «Η ποίηση της συναίνεσης και η μεταπολιτική συνθήκη διακόσια χρόνια από την Ελληνική επανάσταση», *Ποιητική*, 27, 2021, σ. 79-86 και Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Πώς μπορεί να ακουστεί μια ριζοσπαστική κριτική την εποχή της συμπεφωνημένης συμμόρφωσης», *Ο αναγνώστης*, 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3wiUfXh.

³⁵ Κωσταντίνα Κορρυβάντη, «Η ποίηση και το πολιτικό: έλξη/απώθηση στα χρόνια της μεταπολιτικής συναίνεσης», ό.π.

κριτική ως αμιγώς αισθητική και πολιτικά ουδέτερη άσκηση εμπειρογνωμοσύνης.³⁶

Εκτός των άλλων, η πολιτική θεώρηση της ποίησης ευνοεί την επιστροφή στη συλλογικότητα της έννοιας της γενιάς, που επανέρχεται ως κριτική στον μεθοδολογικό ατομικισμό με τον οποίο η λεγόμενη κριτική της συναίνεσης προσεγγίζει τη νέα ποίηση, αρνούμενη την ύπαρξη λογοτεχνικών γενιών και στοχεύοντας στην απο-συλλογικοποίηση της λογοτεχνίας. Αν στη δεκαετία του 1980 η συλλογική ανησυχία ανταγωνιζόταν τη «γενιά του ιδιωτικού οράματος», κάτι ανάλογο φαίνεται να συμβαίνει και με τη γενιά της αριστερής μελαγχολίας και της ατελέσφορης εξέγερσης, που συναγωνίζεται την παγκοσμιοποιημένη εξατομίκευση και τη διάχυση των νέων τεχνολογιών. Το συλλογικό όμως επανέρχεται με το σύνθημα που γράφτηκε στα Εξάρχεια τον Δεκέμβριο του 2008: «Το συλλογικό πάνω από το ατομικό», ενώ την «ολική επαναφορά του συλλογικού» σηματοδοτεί αργότερα η κρίση. Πώς όμως εκφράζεται το συλλογικό και από ποιον; Μήπως εγγράφεται στην αυξανόμενη ένταση ανάμεσα στην αυτο-έκφραση και την αυτονομία, αφενός, και την ένταξη και την ομαδοποίηση, αφετέρου; Εφόσον ο ριζωματικός χαρακτήρας της σύγχρονης ποίησης αναζητά την ευελιξία και τη συνεχή αναπροσαρμογή των σχημάτων,³⁷ τότε η επιστροφή στην έννοια της γενιάς πώς εξυπηρετεί αυτή την αναπροσαρμογή; Πώς στοιχειοθετείται η ριζοσπαστική της

³⁶ Η Chantal Mouffe εισάγει τον νεολογισμό *artivism* για να περιγράψει την αντι-ηγεμονική κίνηση κατά της καπιταλιστικής οικειοποίησης της αισθητικής. Βλ. Chantal Mouffe, «Artistic Strategies in Politics and Political Strategies in Art» (2013), διαθέσιμο στο: bit.ly/3Wn19XF.

³⁷ Βαρβάρα Ρούσου, «Από το μελαγχολικό στο εξεγερμένο φύλο: η δυναμική του φύλου με έμφαση στην ποίηση των γυναικών», ό.π.

ρήξη, δεδομένου ότι η πολυφωνική της γενεαλόγηση εντοπίζεται στις γενιές του '20, του '50 και του '60;

Στην ποίηση του 21ου αιώνα επανέρχεται η έννοια της γενιάς, με τους ποιητές του 2000 να θεωρούνται μια συνεργατική γενιά, που αξιοποιεί τη διαμεσική επιτέλεση χωρίς πολιτική εσχατολογία.³⁸ Υπάρχουν όμως και φωνές που αμφισβητούν τη γενεακή προσέγγιση: «Σημασία έχει ότι η γενεακή θεώρηση δεν μοιάζει να μας βοηθάει να αποκτήσουμε μια καθαρή εικόνα του ποιητικού γίγνεσθαι στο επίπεδο των νέων ποιητών σήμερα – με τις διαφορετικές ομάδες που συνυπάρχουν, συνεργάζονται, ανταγωνίζονται η μία την άλλη διατηρώντας τα χαρακτηριστικά τους».³⁹ Αλλά και στην πεζογραφία φαίνεται να εκδηλώνεται η αντίσταση στη γενεαλόγηση ή στην ένταξη. «Δεν είμαι μέλος μιας γενιάς», τονίζει η Σώτη Τριανταφύλλου σε μια συνέντευξή της το 2023.⁴⁰ Και ένας νεότερος πεζογράφος, ο Δημοσθένης Παπαμάρκος, σε συνέντευξή του στο ερώτημα «αν αναγνωρίζει τον όρο γενιά» απαντάει ως εξής: «Μόνο ηλικιακά. Στην εποχή μας ο καθένας τραβάει κι από άλλο δρόμο. Θα καταλάβαινα το “γενιά” αν υπάρξει ένας ικανός αριθμός δημιουργών που με έναν τρόπο συγκινείται και υπηρετεί

³⁸ Βασίλης Λαμπρόπουλος «Η αριστερή μελαγχολία στην ελληνική ποιητική γενιά του 2000», ό.π., σ. 38. Για τα κριτήρια ένταξης σε ποιητικές γενιές, βλ. Ευριπίδης Γαραντούδης, «Βασικές ορίζουσες της σύγχρονης ελληνικής ποίησης», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/4a9glcY και *Anthologia νέας ελληνικής ποίησης*, Ανθολόγηση-Πρόλογος Ευριπίδης Γαραντούδης και Σοφία Κολοτούρου, διαθέσιμο στο: <https://www.youngpoets.eu/anthologia-neas-ellhnikhs-poihsis/>.

³⁹ Τιτίκα Δημητρούλια, «Η ποίηση της νέας χιλιετίας ή Η δοκιμασία του καινούργιου», *Τα Ποιητικά*, 25, Μάρτιος 2017, σ. 4.

⁴⁰ Συνέντευξη της Σώτης Τριανταφύλλου στον Κ. Κατσουλάρη #11 – *Βίος και Πολιτεία*, διαθέσιμο στο: https://www.youtube.com/watch?v=E08_W37LMCw.

συνεκτικά μια αφήγηση. (...) Πίσω από τη “γενιά” υπάρχει μια αγωνία, αφενός, κατηγοριοποίησης, αφετέρου, να εξιδανικευτεί μια κάποια νεότητα». ⁴¹ Οι πεζογράφοι φαίνεται να ακολουθούν μοναχικές διαδρομές, ενώ οι ποιητές συσπειρώνονται σε κοινές δράσεις και συλλογικά εγχειρήματα.

Πέρα όμως από τους θεωρητικούς προβληματισμούς περί αριστερής μελαγχολίας και της μονοτονίας της κριτικής συναίνεσης, στον 21ο αιώνα δεν βλέπουμε την ανάδειξη νέων κριτικών σε σχέση με την πληθώρα νέων ποιητών και πεζογράφων. Είναι μια περίοδος που κυριαρχεί το μάρκετινγκ του βιβλίου και υποχωρεί η κριτική. Ο Δημοσθένης Κούρτοβικ παρατηρεί ότι «η λογοτεχνική κριτική στην Ελλάδα έχει καταθέσει τα όπλα, έχει ατροφήσει. Παλιότερα δημιουργούσε όντως συζητήσεις γύρω από τη λογοτεχνία. Η λογοτεχνία είχε μεγαλύτερη βαρύτητα απ’ ό,τι σήμερα για διάφορες πολιτικές και κοινωνικές συλλογικότητες». ⁴² Μπορεί τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να δίνουν τη δυνατότητα να ακουστούν απόψεις που δεν θα μπορούσαν να εκφραστούν μέσω της έντυπης δημοσιογραφίας, ωστόσο είναι πιο εύκολο στο διαδίκτυο να κυκλοφορήσουν εμπαθείς και επιπόλαιες κρίσεις. Στον χώρο του έχει εμφιλοχωρήσει και η

⁴¹ Δημοσθένης Παπαμάρκος, «Στην Ελλάδα ολόκληρες γενιές αρνούνται να ενηλικιωθούν», συνέντευξη στον Νίκο Κουρμούλη, *Ta Néa*, 27-28 Ιανουαρίου 2024. Και ο νέος πεζογράφος Χάρης Καλαϊτζίδης σε μια συνέντευξή του στον Μ. Hulot και στην ερώτησή του «πώς βλέπει τη γενιά του», δηλώνει: «Δεν μπορώ να μιλήσω για τη γενιά μου γενικά κι αφηρημένα ως ένας εκπρόσωπος ή ένας μελετητής της. Μπορώ να μιλήσω μόνο για όσα άτομα είναι κοντά σε μένα», *Lifo*, 14 Απριλίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3VDMGUX. Παλαιότερα, το 2005, στο εισαγωγικό της σημείωμα στο έκτο τεύχος του περιοδικού *να ένα μήλο* η Λώρη Κέζα πρότεινε να αντικατασταθεί ο όρος «γενιά» «με τον εύσηγγο, κομψό και μάλλον σεμνό όρο “φουρνιά”».

⁴² Κώστας Κατσουλάρης – Δημοσθένης Κούρτοβικ, *Σκοντάφτοντας σε ανοιχτά σύνορα*, ό.π., σ. 46.

βαθμολογία λογοτεχνικών κειμένων με αστέρια δίχως περαιτέρω σχόλια. Η κριτική επίσης προϋποθέτει καλή γνώση του πεδίου, πράγμα που δεν είναι εύκολο, αν λάβουμε υπόψη τον όγκο της τρέχουσας βιβλιοπαράγωγής.

Λογοτεχνικό παρελθόν και αποποίηση κληρονομιάς

Την άνοιξη του 2023 κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του περιοδικού *Βλάβη* με ένα αφιέρωμα με θέμα «Αποποίηση κληρονομιάς», στο εισαγωγικό σημείωμα του οποίου διαβάζουμε μεταξύ άλλων τα ακόλουθα:

Το αφιέρωμα που θα ακολουθήσει συγκροτείται μέσω μιας αντίθεσης μέσω της κριτικής αντιπαράθεσης με πασίγνωστες φιγούρες των γραμμάτων. Αυτή η συγκρότηση δεν προκύπτει απλά και μόνο επειδή είναι πειρασμός να ερεθίζει κανείς/καμία τα αντανακλαστικά των διανοουμένων (ή μη), που επιμένουν να διαβάζουν και να προωθούν ως «απαραίτητα αναγνώσματα» συγκεκριμένους συγγραφείς. Προκύπτει επειδή μέσω της κριτικής αντιπαράθεσης μπορεί να εμφανιστεί στο κέντρο της συζήτησης περί λογοτεχνίας μια διαφορρετική όψη της γενιάς, διαφορετικές συγγραφικές πρακτικές, άλλες λογοτεχνίες, αν μας επιτρέπεται ο στόμφορ.

Το αφιέρωμα περιέχει κείμενα για τον Καραγάτση, τον Ελύτη και τη Νέλλη Ανδρικοπούλου, πρώην σύζυγο του Νίκου Εγγονόπουλου. Για το επόμενο τεύχος υπόσχονται ένα αφιέρωμα στους «Έλληνες συγγραφείς που δεν θα εμφανιστούν μάλλον ποτέ στην τηλεόραση, δεν έχουν θέση στις λίστες με τα ευπώλητα, δεν θεωρούνται καν τόσο σημαντικοί ώστε οι εκδότες να ξοδεύουν λεφτά για να επανατυπώσουν τα έργα τους». Στο

αφιέρωμα του επόμενου τεύχους, με τίτλο «Η μόνη κληρονομιά» (αναφορά στο ομότιτλο διήγημα του Γιώργου Ιωάννου) δεν συναντούμε και τόσο παραγνωρισμένους συγγραφείς, αλλά τους Πικρό, Χατζή, Ιωάννου, Ταχτσή, Χάκκα, Βακαλόπουλο, Καραπάνου και Ζατέλη. Αυτό που απομένει είναι η διάθεση για αναθεώρηση, που έχει ως στόχο κυρίως τη «γενιά του '30», στην οποία μια νέα πεζογράφος αντιδρά πιο προσωπικά και φεμινιστικά:

Για να είμαι ειλικρινής, αυτούς τους δύο [Σεφέρη και Θεοτοκά] τους αγαπώ, αλλά *σιχαίνομαι να φτάνω στη λογοτεχνία μέσα από μίζερα περάσματα*, όπως εκείνη εκεί η κλασική, σχολική φωτογραφία της γενιάς του '30, που ζέχνει αντρίλα και αποσιωπά τον ρόλο των γυναικών διανοούμενων της εποχής, αλλά και τον ίδιο τον ερωτισμό, τη σωματικότητα, την ίδια την ουσία της ποίησης. Είναι μια φωτογραφία χωρίς καμία ζωντάνια. Απ' όταν την είχα δει στο σχολείο την σιχαινόμουν – οι περισσότεροι απ' τους εικονιζόμενους μ' έκαναν να βαριέμαι έτσι που έγραφαν και προσπερνούσα με χαρά τα έργα τους στη διδακτέα ύλη.⁴³

Μέχρι τη δεκαετία του '90, υποστηρίζει η Μαρία Τοπάλη, η ελληνόφωνη ποίηση εξακολουθούσε να αναπνέει στη σκιά της γενιάς του '30.⁴⁴ Έκτοτε η αντίθεση των νέων ποιητών προς αυτή τη γενιά είναι εμφανής, αλλά όχι ρητή, αν κρίνουμε από την πλάγια αναφορά στον Σεφέρη στον ακόλουθο στίχο του Γιώργου Πρεβεδουράκη: «Φευγάδα όπου και να ελλαδίσω με

⁴³ Βίβιαν Στεργίου, «Ο Γιώργος Θεοτοκάς στη Λεωφόρο Συγγρού», *Η Καθημερινή*, 14 Σεπτεμβρίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3IYwSoO.

⁴⁴ Μαρία Τοπάλη (Εισαγωγή-Ανθολόγηση), *Ποίηση με πείσμα*, Αθήνα, Αντίποδες 2020, σ. 20.

ταξιδεύει η πληγή» (*Κλέφτικο*). Μια «υπογείως αντιρρητική ή απαντητική στάση στους Σεφέρη και Ελύτη» διακρίνει η Βαρβάρα Ρούσσου και στη συλλογή του Αλέκου Λούντζη, *Οι επόμενοι εμείς* (2021)⁴⁵ και κάτι ανάλογο μπορούμε να πούμε και για το «Το ACTION ST» του Ορφέα Απέργη (*Καθαριστήριο: σάτιρες*, 2021). Ο Βασίλης Λαμπρόπουλος με τη σειρά του παρατηρεί ότι «βαθμιαία διαφαίνεται μια εναλλακτική ιστορία της ελληνικής ποίησης, από την οποία απουσιάζει η γενιά του '30 και στην οποία κυρίαρχη παρουσία είναι ο Βύρων Λεοντάρης».⁴⁶ Μια τέτοια δήλωση έδωσε την ευκαιρία για να επισημανθεί ότι και ο ίδιος επιδιώκει «να βρει την αντι-γενιά του '30, αναβαπτίζοντας ταυτόχρονα τον Βύρωνα Λεοντάρη σε κάτι σαν τον Σεφέρη των “αντιφρονούντων”».⁴⁷

Πιο συγκεκριμένα, ο Πρεβεδουράκης χρησιμοποιεί ως μότο της συλλογής του *Κλέφτικο* (2013) στίχους του Λεοντάρη και ο Δημήτρης Γκιούλος τιτλοφορεί ποιήματα «στον Λεοντάρη Ι» και «στον Λεοντάρη ΙΙ» (*Ακραία καιρικά φαινόμενα*, 2023). Δεν ενδιαφέρει όμως μόνο η ποίηση του Λεοντάρη αλλά και το κριτικό του έργο, με το δοκίμιό του «Για την ποίηση της ήττας»

⁴⁵ Βαρβάρα Ρούσσου, «Αλέκος Λούντζης, *Οι επόμενοι εμείς*, Στιγμός, Αθήνα 2021», *Ποιητική*, 29, 2022, σ. 340.

⁴⁶ Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Ιστορικότητα και πολιτική στις συνθέσεις της ποιητικής γενιάς του 2000», *Τα Ποιητικά*, 48, Ιανουάριος-Μάρτιος 2023, σ. 10. Ο Λαμπρόπουλος θεωρεί τον Λεοντάρη και το έργο του πρότυπο αριστερής μελαγχολίας, βλ. το άρθρο του «Από την αριστερή μελαγχολία στην αναρχική απόγνωση», *Σημειώσεις*, 80, Ιούνιος 2015, σ. 63-66. Και η Μαρία Τοπάλη χαρακτηρίζει τον ποιητή Αλέκο Λούντζη ως τον συνεπέστερο επίγονο του Βύρωνα Λεοντάρη στη βιβλιοκριτική της για τη συλλογή του *Οι επόμενοι εμείς* («Το στοίχημα της μάχιμης ποίησης», *Η Καθημερινή*, 10 Απριλίου 2022).

⁴⁷ Χρήστος Νάτσος, «“Αριστερή μελαγχολία” και “γενιά του 2000” στη σύγχρονη ποίηση: Δύο βολικοί μύθοι», *Unfollow*, Ιούλιος 2017, διαθέσιμο στο: bit.ly/3vvDh7J.

(1964) να αποτελεί το αφηγηριακό κείμενο για την Κωνσταντίνα Κορρυβάντη και της μεταπολιτικής συνθήκης αλλά και για την αριστερή μελαγχολία της γενιάς του 2000.⁴⁸ Έτσι ο Λεοντάρης συναντά τη Chantal Mouffe και η αριστερή μελαγχολία τη μεταπολιτική. Γενικά, διακρίνουμε μια προτίμηση για τους ποιητές της αμφισβήτησης, καθώς επιδιώκεται να ξαναποκτήσει η ποίηση τον κοινωνικό της ρόλο και τον αντιεξουσιαστικό της λόγο. Τούτο δικαιολογεί τη δημοφιλία ποιητών όπως ο Καρυωτάκης ή η Γώγου, που βασίζεται και στη μυθοποίηση του βίου τους.

Παρά τον πολιτικό προσανατολισμό της ποίησης του 21ου αιώνα, υπάρχει κάποια υπόγεια συνομιλία με το ποιητικό παρελθόν και με τους νέους ποιητές να συνδιαλέγονται με τον Σαχτούρη, τον Κατσαρό και τον Λειβαδίτη, συνομιλία που δεν συνάδει με την έννοια της εξέγερσης και της σύγκρουσης.⁴⁹ Με το ποίημα του Μανόλη Αναγνωστάκη «Νέοι της Σιδώνας, 1970», από τη συλλογή *Ο στόχος*, και κατ' επέκταση με τον Καβάφη, συνομιλεί ο Γιάννης Δούκας με το «Γέροι της Σιδώνας» (*Στα μέσα σύνορα*, 2011), ο Ορφέας Απέργης με τις «Νέες της Σινδώνος (2370 Μετά Χριστού, Βοήθειά μας)» (*Καθαριστήριο: σάτιρες*, 2021) και ο Δημήτρης Γκιούλος με το ποίημα «νέοι (σίγουρα όχι) της Σιδώνας 2023 μ.χ.», το οποίο κλείνει ως εξής: «Είναι που τελευταία, όνειρα δεν μπορώ να δω. Έτσι χωρίς εναλλακτική πορεύομαι, με μόνο άγχος, άραγε ο ιστορικός

⁴⁸ Κωνσταντίνα Κορρυβάντη, «Η ποίηση της συναίνεσης και η μεταπολιτική συνθήκη διακόσια χρόνια από την Ελληνική επανάσταση», *Ποιητική*, 27, 2021, σ. 79-86.

⁴⁹ Βλ. Β. Λαμπρόπουλος, «Η κρίση της ποίησης και η μελαγχολία της αριστεράς: Για την πολιτική της ελληνικής ποίησης των αρχών του 21ου αιώνα», ό.π., σ. 4. Ας λάβουμε υπόψη και τη συνομιλία της σύγχρονης queer ποίησης με τον Καβάφη και του Μάριου Χατζητροκοπίου με τη δημοτική παράδοση του θρήνου στη συλλογή του *Τοπικοί τροπικοί* (2019).

του μέλλοντος, όλα τούτα, μεταμοντέρνα θα τα πει;» Από την πινακοθήκη των προγόνων στη γυναικεία ποίηση απουσιάζει η Κική Δημουλά και η Ζωή Καρέλλη, ενώ υπάρχουν αναφορές στην Ελένη Βακαλό, στην Τζένη Μαστοράκη και την Κατερίνα Αγγελάκη-Ρουκ. Διακρίνουμε επίσης τη ροπή προς την αφηγηματικότητα και την απομάκρυνση από τον λυρισμό των παλαιότερων γυναικών ποιητριών. Οι νέοι/ες ποιητές/τριες έχουν σπουδάσει στο εξωτερικό, ασχολούνται εντατικά με τη μετάφραση και «χρησιμοποιούν» την ξένη ποίηση με την ίδια φυσικότητα όπως σερφάρουν στο διαδίκτυο.⁵⁰ Η ποίησή τους δεν είναι ενόραση αλλά σωματική πράξη, συμβάν και όχι απλώς γραφή.⁵¹ Εξελίσσεται σε ανοιχτό είδος με την υπέρβαση των ορίων και τη μορφολογική της εικόνα να βασίζεται στην πεζόμορφη φόρμα, την προφορικότητα, τους τυπογραφικούς πειραματισμούς και ενίοτε στις έμμετρες μορφές, ενώ το διαδίκτυο και οι επιτελεστικοί τρόποι εκφοράς της ποίησης με τη συμμετοχή του κοινού αποκτούν ιδιαίτερη σημασία (*instapoetry*, *slam poetry*).

Το ποιητικό τοπίο της νέας χιλιετίας είναι ρευστό, αλλά εμφανείς είναι και οι προσπάθειες να αποκτήσει ταυτότητα και κατεύθυνση από τους κριτικούς και τους μελετητές. Ενώ η πεζογραφία παραμένει έκκεντρη, χωρίς να αναζητά προγόνους και γενιές, η ποίηση αποκτά κέντρο, προγόνους και ταυτότητα, που της κατασκευάζει η ακαδημαϊκή κριτική, κινούμενη μεταξύ φεμινισμού, μεταπολιτικής και αριστερής μελαγχολίας. Πρόκειται για το πορτρέτο του εξεγερμένου, που λειτουργεί ενοποιητικά ως κριτήριο ένταξης, αλλά υποκρύπτει προγραμματικά και την

⁵⁰ Μαρία Τοπάλη, *Ποίηση με πείσμα*, ό.π., σ. 20.

⁵¹ Βλ. τον συλλογικό τόμο *Μια συζήτηση για την ποίηση τώρα*, Αθήνα, [φρμκ] 2018.

τάση αποκλεισμού.⁵² Είναι ενδιαφέρον το ότι η εγχώρια κριτική αντέδρασε και στην ανθολογία *Μέτρα λιτότητας*⁵³ και στην αριστερή μελαγχολία, θεωρώντας τες ένα είδος αποικιοκρατικής χειρονομίας, επιβάλλοντας απέξω μια κανονιστική εικόνα της ελληνικής ποίησης.⁵⁴ Διαβλέπουμε τη σύγκρουση της πολιτικής με την υψηλόφρονα ανάγνωση της ποίησης, της γενεαλογικής ομαδοποίησης με την ανένταχτη ιδιωτικότητα, της εξωτερικής συνθήκης με την εσωτερική παρόρμηση, του ακαδημαϊκού/δυτικού με το ποιητικό/εγχώριο. Όλα αυτά οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ελληνική λογοτεχνία του 21ου αιώνα είναι κατεξοχήν πολυτασική.

Εκδοτικό τοπίο και αναγνωστικό κοινό

Οι τρέχουσες εξελίξεις στη νεοελληνική λογοτεχνία δεν μπορούν να εκτιμηθούν δίχως να λάβουμε υπόψη το εκδοτικό τοπίο. Δεν μπορούμε ωστόσο να έχουμε μια σαφή εικόνα του, γιατί δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί το μέγεθος της αυτο-χρηματοδότησης στην έκδοση των βιβλίων, ενώ κυριαρχεί η αυτο-οργάνωση και η προβολή μέσω του διαδικτύου,

⁵² Βασίλης Λαμπρόπουλος, «Η ποιητική αντίσταση στην ένταξη», *Χάρτης*, 35, Νοέμβριος 2021.

⁵³ *Μέτρα λιτότητας. Ανθολογία ποίησης, εισαγωγή-ανθολόγηση-επιμέλεια Karen van Dyck*, Αθήνα, Άγρα 2017 (Πρώτη δίγλωσση έκδοση: *Austerity measures*, Penguin 2016 και New York, Review Books 2017).

⁵⁴ Βλ. Ορφέας Απέργης, *Καθαριστήριο: σάτιρες*, Αθήνα, Πατάκης 2021, σ. 269-271 και την απάντηση του Β. Λαμπρόπουλου, «Ελληνική ποίηση και μελαγχολική πολιτική τον 21ο αιώνα», *Ποιητική*, 28, Φθινόπωρο-Χειμώνας 2021, σ. 312-318. Για την ελληνική πρόσληψη της ανθολογίας *Μέτρα λιτότητας*, βλ. Δημήτρης Τζιόβας, *Η Ελλάδα από τη Χούντα στην Κρίση: Η κουλτούρα της Μεταπολίτευσης*, μτφρ. Ζωή Μπέλλα-Αρμάου - Γιάννης Στάμος, Αθήνα, Gutenberg 2022, σ. 374-76.

δημιουργώντας ένα πιο ανοιχτό και διαδραστικό λογοτεχνικό πεδίο.⁵⁵ Με την κρίση μεγάλες αλυσίδες, όπως η FNAC, αποσύρθηκαν από την ελληνική αγορά, εκδοτικές επιχειρήσεις παρουσίασαν οικονομικά προβλήματα και η βιβλιοκριτική/βιβλιοπαρουσίαση μετατοπίστηκε στο διαδίκτυο. Μετά την κρίση η φιλιαναγνωστική δραστηριότητα επανέκαμψε και ενισχύθηκε στην πανδημία. Μια ειδική κατηγορία συνιστούν και τα μαθήματα δημιουργικής γραφής, που αναπτύχθηκαν και αυτά τα τελευταία χρόνια και είχαν σημαντική απήχηση όχι μόνο στους νέους αλλά και στο ευρύτερο κοινό. Παρατηρούμε ακόμη την άνθιση των φεστιβάλ και των περφόρμανς, τη δημόσια προβολή του ποιητικού λόγου και την έκδοση νέων έντυπων ή ηλεκτρονικών περιοδικών. Αξιοσημείωτη για τα ποιητικά δρώμενα είναι και η συμβολή του περιοδικού *Ποίηση* (1993-2007) και *Ποιητική* από το 2008, με ποιήματα, μελέτες, κριτικές και σημαντικές μεταφράσεις. Μικροί εκδοτικοί οίκοι, όπως οι Μελάι, Ενύπνιο, Θράκα, Βακχικόν, Θίνες, Πανοπτικόν, Τεφλόν, τυπώνουν αρκετές νέες ποιήτριες και ποιητές, ενώ ο αριθμός των βραβείων έχει αυξηθεί.⁵⁶ Το κοινό όμως της ποίησης αναγκάζεται να παρακολουθεί την εκδοτική κίνηση μέσω των κοινωνικών δικτύων και των περιοδικών, γιατί οι νέες ποιητικές συλλογές προβάλλονται ελάχιστα από τα βιβλιοπωλεία ή τους καθιερωμένους λογοτεχνικούς διαύλους.⁵⁷

⁵⁵ Δεν υπάρχει ένα σύστημα μέτρησης των πωληθέντων βιβλίων ανά εβδομάδα και μήνα ανάλογο με το BookScan της Nielsen.

⁵⁶ Για έναν κατάλογο των ελληνικών βραβείων, βλ. Διονύσης Μαρίνος, «Αυτά είναι τα λογοτεχνικά βραβεία στην Ελλάδα: Ποιοι τα δίνουν, τι προσφέρουν, πόσο μετράνε», *Book Press*, 21 Ιανουαρίου 2024, διαθέσιμο στο: bit.ly/4acZQgu.

⁵⁷ Βλ. Βαρβάρα Ρούσου, «Ολίγα στατιστικά περί ποίησης», *Ο αναγνώστης*, διαθέσιμο στο: bit.ly/3vkw2ja.

Θεωρώ επίσης ότι οι ανθολογίες θα παίξουν έναν ιδιαίτερο ρόλο και αξίζει να σημειωθεί «ότι στη διάρκεια 11 ετών, από το 2009 μέχρι το 2020, εμφανίστηκαν δέκα έντυπες ανθολογίες σε αυτοτελή βιβλία, ορισμένες δίγλωσσες ή πρωτοεκδομιζόμενες σε ξένες γλώσσες».⁵⁸ Θα διακινδύνευα την άποψη ότι οι ποιητικές ανθολογίες θα υποκαταστήσουν τον ρόλο των ιστοριών της λογοτεχνίας κατά τον 21ο αιώνα στο να διαγράφουν λογοτεχνικές τάσεις, αν λάβουμε υπόψη την πληθώρα ποιητικών συλλογών που εκδίδονται ετησίως και το γεγονός ότι οι ανθολογήσεις συνήθως υιοθετούν μια ιδιαίτερη οπτική στην επιλογή και την οργάνωση της ύλης τους.

Η προβολή τηλεοπτικών σειρών βασισμένων σε μυθιστορήματα εξακολουθεί να εκτοξεύει τις πωλήσεις των τελευταίων. Διαβάζουμε στην *Καθημερινή* («Από την τηλεόραση στην ανάγνωση», 13 Φεβρουαρίου 2024) ότι έχουν αυξηθεί 400% οι πωλήσεις του τετράτομου έργου του Τάσου Αθανασιάδη *Οι Πανθέοι* την περίοδο που ακολούθησε την προβολή της ομότιτλης τηλεοπτικής σειράς. Και το ίδιο ισχύει και για άλλα μυθιστορήματα. Η αγορά του παιδικού βιβλίου γνώρισε κι αυτή εντυπωσιακή ανάπτυξη τα τελευταία χρόνια, με νέα θέματα να επικρατούν, όπως ο εκφοβισμός, η διαφορετικότητα, η πολυπολιτισμικότητα, η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση και το ενδιαφέρον να μετατοπίζεται από τη φαντασία στην κριτική αντιμετώπιση των στερεοτύπων. Η επιστροφή στον εαυτό ενθάρρυνε και το ενδιαφέρον για τα βιβλία αυτοβελτίωσης, που ίσως συνδέεται και με μια ανάλογη τάση στη μυθοπλασία.

Με το κλείσιμο του ΕΚΕΒΙ η εικόνα της βιβλιοπαραγωγής

⁵⁸ Ευριπίδης Γαργαντούδης και Σοφία Κολοτούρου, *Ανθολογία Νέας Ελληνικής Ποίησης*, ό.π.

υπήρξε ελλιπής. Μια χαρτογράφηση του εκδοτικού τοπίου επιχείρησε η έρευνα του ΟΣΔΕΛ για την περίοδο 2009-2022, καλύπτοντας και την ψηφιακή εποχή στην οποία έχει εισέλθει ο χώρος του βιβλίου, αν και το έντυπο βιβλίο εξακολουθεί να καλύπτει το 97% του συνολικού αριθμού των εκδόσεων.⁵⁹ Ενώ διαπιστώνουμε την ανοδική πορεία της βιβλιοπαραγωγής ανά έτος, στις περιόδους της κρίσης και της πανδημίας ο αριθμός των βιβλίων μειώθηκε αρκετά, γεγονός που δείχνει ότι ο εκδοτικός χώρος συνδέεται στενά με τις εκάστοτε κοινωνικές συνθήκες. Τα λογοτεχνικά βιβλία κυριαρχούν σε όλη την περίοδο της έρευνας, με την επικυριαρχία τους να αυξάνεται ετησίως. Το 2009 αντιπροσώπευαν το 25,8% του συνόλου της βιβλιοπαραγωγής, για να φτάσουν στο 43,8% το 2021, με τους εκδοτικούς οίκους να προτιμούν τα μυθιστορήματα σε σχέση με τα διηγήματα ή την ποίηση. Το υψηλότερο μερίδιο των μεταφράσεων (με την κυριαρχία αυτών από τα αγγλικά) επί του συνόλου της βιβλιοπαραγωγής καταγράφεται το 2009 (40,4%) και το χαμηλότερο το 2014 (27,4%). Οι αυτοεκδόσεις της λογοτεχνίας, και ιδιαίτερα της ποίησης, γνωρίζουν ιδιαίτερη ανάπτυξη λόγω και των νέων τεχνολογιών και επηρεάζουν σημαντικά την εκδοτική παραγωγή.⁶⁰ Μας λείπουν όμως

⁵⁹ Δεδομένα ελληνικής βιβλιοπαραγωγής και εκδοτικής δραστηριότητας 2009-2022, διαθέσιμα στο: https://www.osdel.gr/uploads/files/APOTELESMATA_2009-2022_FINAL.PDF. Νίκος Παναγιωτόπουλος, *Αναγνώσεις, αναγνώστες και αναγνώστριες: Το βιβλίο και το κοινό του στην Ελλάδα*, Αθήνα, Gutenberg/ΟΣΔΕΛ 2022 και Παναγιώτης Κάπος, *Το οικοσύστημα της εκδοτικής βιομηχανίας βιβλίου στον 20ό αιώνα*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης 2023.

⁶⁰ Για τα μοντέλα αυτοέκδοσης, βλ. Διονύσης Μαρίνος, «Η βιβλιοπαραγωγή στην Ελλάδα (2009-2022): Ποια βιβλία εκδόθηκαν και από ποιον - Μια χρήσιμη "χαρτογράφηση"», *Book Press*, 10 Ιανουαρίου 2024, διαθέσιμο στο: bit.ly/3IX1u1f και Γιάννης Μπασκόζος, «Τι εκδόθηκε 2009-2022, πίνακες, σχόλια, εκτιμήσεις», διαθέσιμο στο: *Ο αναγνώστης*, bit.ly/3x9ksa5.

έρευνες για το πόσοι και τι διαβάζουν, καθώς και με ποια κριτήρια επιλέγουν τα βιβλία ή αν διαβάζουν περισσότερο μεταφρασμένα βιβλία.⁶¹

Το χρηματιστήριο της ανάγνωσης είναι δύσκολο να αποτυπωθεί, δεδομένου ότι δεν έχουμε ποσοτικά δεδομένα για το αναγνωστικό κοινό και το δίκτυο βιβλιοθηκών. Σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ, το 2018 καταγράφηκαν πάνω από 5 εκατομμύρια επισκέψεις στις 347 βιβλιοθήκες της χώρας, που όμως το 2020 μειώθηκαν δραματικά σε 1.658.460, λόγω της πανδημίας (-67%), προτού αυξηθούν το 2022 σε λίγο περισσότερες από 3 εκατομμύρια (+83,1% σε σχέση με το 2020). Παρόμοια είναι τα δεδομένα και για τον αριθμό των βιβλίων που δανείστηκαν οι Έλληνες από τις βιβλιοθήκες: το 2018 ήταν συνολικά 3.757.272, το 2020 μειώθηκαν σε 1.782.553 (-52,6%), ενώ το 2022 ανήλθαν σε 2.393.844 (+34,3%). Αντίθετα, σταθερά ανοδική πορεία καταγράφει ο αριθμός των προσβάσεων χρηστών σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων βιβλιοθηκών: το 2018 οι συνολικές προσβάσεις ήταν 3.110.575, το 2020 αυξήθηκαν σε 3.640.027 (+17%) και το 2022 σε 3.979.450 (+9,3%).⁶²

Η πρόκληση της τεχνητής νοημοσύνης

Ξεκίνησα αυτή την εισαγωγή με αναφορά στη διεθνοποίηση και θα ήθελα να την κλείσω με μια άλλη παγκόσμια πρόκληση. Τα μείζονα προβλήματα που αντιμετωπίζει ο πλανήτης

⁶¹ Βλ. Άννα Κόκορη, «Διαβάζει λογοτεχνία και ποίηση η gen Z;», *Lifo*, 2 Οκτωβρίου 2022, διαθέσιμο στο: bit.ly/3PI0cDE.

⁶² Τα στοιχεία αντλούνται από το «Κάτω από τα επίπεδα του 2018 η κίνηση στις ελληνικές βιβλιοθήκες», *Diastixo*, 16 Δεκεμβρίου 2023, διαθέσιμο στο: <https://diastixo.gr/epikaira/eidiseis/21558-kinisi-stis-ellinikes-vivliothikes>.

είναι τρία: πόλεμοι, κλιματική κρίση και τεχνητή νοημοσύνη (TN). Από τα τρία η TN είναι το πρόβλημα που μπορεί να έχει και κάποια αναμενόμενα ευεργετήματα, που δεν φαίνεται να έχουν τα άλλα δύο. Η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να καταργήσει θέσεις εργασίας, αλλά ενδεχομένως να λειτουργήσει ως σύντροφος για ηλικιωμένους και στο μέλλον να τους διαβάξει ή να τους συνδράμει στην επιλογή αναγνωστικού υλικού (σαν την Κλάρα, την τεχνητή φίλη της Τζόσι στο μυθιστόρημα του Καζούο Ισιγκούρο, *Η Κλάρα και ο ήλιος*). Η TN συνιστά μια πρωτόγνωρη απειλή, γιατί για πρώτη φορά στην ιστορία η τεχνολογία μπορεί να πάρει αποφάσεις μόνη της και να δημιουργήσει νέες ιδέες.⁶³ Δεν έχει όμως νόημα να μιλάμε μόνο για τις απειλές της TN, αλλά και για τις δυνατότητές της. Η εμπειρία του διαδικτύου και των άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης πιθανώς να βοηθήσει και στη διαχείριση της TN, αν και πολλοί υποστηρίζουν ότι ξεπερνάει τα όριά τους. Η συσσώρευση αλγορίθμων συνοδεύει την TN, ούτως ώστε να βοηθά κάποιον να βρίσκει και να συνδυάζει κείμενα ή να ζωγραφίζει, όπως κάνει η Sougwen Chung συνεργαζόμενη με ρομπότ καθοδηγούμενα από την TN.⁶⁴ Μπορεί όμως να ανιχνεύει και τις αναγνωστικές μας επιλογές με βάση προηγούμενες επιλογές ή αγορές. Δεν θα προσφέρει απλώς μια βάση δεδομένων, αλλά θα επιφέρει τεκτονικές αλλαγές και στη μετάφραση προβλέποντας τις λέξεις που ακολουθούν.⁶⁵ Ποια θα είναι η τύχη της λογοτεχνίας

⁶³ Yuval Noah Harari, *Nexus: Μια σύντομη ιστορία των δικτύων πληροφοριών από την εποχή του λίθου μέχρι την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης*, μτφρ. Μιχάλης Λαλιώτης, Αθήνα, Αλεξάνδρεια 2024.

⁶⁴ Sarah L. Kaufman, «Artist Sougwen Chung wanted collaborators. So she designed and built her own AI robots», *The Washington Post*, 5 Νοεμβρίου 2020, διαθέσιμο στο: bit.ly/3VytgBv.

⁶⁵ Πρόσφατα ένας διαγωνισμός, ταχύτητας και ποιότητας, στήθηκε στο Ινστι-

σε έναν ωκεανό δεδομένων και στον μετανθρωπιστικό κόσμο του deep fake;⁶⁶ Στη μεταπολεμική εποχή η κριτική της τεχνολογίας στους καλλιτεχνικούς κύκλους ήταν πάντοτε έντονη και το ίδιο συμβαίνει σήμερα και με την ΤΝ.

Η πρώτη συνάντηση κορυφής για την ασφαλή χρήση της ΤΝ έγινε στη Βρετανία, 1-2 Νοεμβρίου 2023.⁶⁷ Ενώσεις και σωματεία στον χώρο του βιβλίου ζήτησαν από την κυβέρνηση του Ηνωμένου Βασιλείου να περιορίσει την «αχαλίνωτη και αδιαφανή» ανάπτυξη προγραμμάτων της τα οποία χρησιμοποιούν, χωρίς άδεια, λογοτεχνικά έργα που προστατεύονται από τους νόμους περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Από την πλευρά του, ο Elon Musk υποστήριξε ότι η ΤΝ θα αντικαταστήσει στο μέλλον πολλές θέσεις εργασίας και η απεργία των ηθοποιών και των σεναριογράφων του Χόλιγουντ αποτέλεσε την πρώτη αντίδραση στην απειλή της στις δημιουργικές λεγόμενες βιομηχανίες. Οι ηθοποιοί φοβούνται ότι θα αντικατασταθούν από ολογράμματα, όπως και τα εικονικά συγκροτήματα θα αποτελέσουν μια νέα πραγματικότητα στη μουσική βιομηχανία. Ένα παλιό τραγούδι των Beatles, το «Now and then», αποδόθηκε στο κοινό αφού

τούτο Γκαίτε στην Αθήνα με έμπειρους μεταφραστές να αναμετρώνται με την τεχνητή νοημοσύνη στη μετάφραση τριών γερμανικών λογοτεχνικών κειμένων. Ο διαγωνισμός κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ΤΝ δεν είναι ακόμα σε θέση να αντικαταστήσει πλήρως τους μεταφραστές. Οι τελευταίοι όμως μπορούν να κερδίσουν χρόνο δουλεύοντας πάνω στις μεταφράσεις που έχει προετοιμάσει η ΤΝ. Βλ. Ελένη Σαμπάνη, «Μεταφραστές εναντίον τεχνητής νοημοσύνης», *Η Καθημερινή*, 6 Δεκεμβρίου 2024.

⁶⁶ Γίνεται πλέον λόγος και για ηλεκτρονική λογοτεχνία. Βλ. Sandy Baldwin, *The Internet Unconscious: On the Subject of Electronic Literature*, Λονδίνο, Bloomsbury 2016 και N. Katherine Hayles, «Electronic Literature: What is it?» (2007), διαθέσιμο στο: <https://eliterature.org/pad/elp.html>.

⁶⁷ Dan Milmo & Kiran Stacey, «Five takeaways from UK's AI safety summit at Bletchley Park», *The Guardian*, 2 Νοεμβρίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/3TCJjvx.

έγινε καθαρισμός των ηχητικών με τη βοήθεια της ΤΝ, ενώ το ίδιο μπορεί να γίνει και με καμένα αρχαία χειρόγραφα.⁶⁸

Η τεχνητή νοημοσύνη θέτει ζητήματα ευθύνης, δηλαδή το πώς διασφαλίζουμε τον έλεγχο της τεχνολογίας, καθώς αναδεικνύεται μια υβριδική κοινωνία με τη συνεργασία ανθρώπων και ρομπότ. Σύντομα θα υπάρχει η δυνατότητα να παράγονται μέσω της ΤΝ και της OpenAI ρεαλιστικά βίντεο, ακολουθώντας γραπτές εντολές, οπότε μια αφήγηση μπορεί να μετατρέπεται σε εικόνα άμεσα, εγείροντας θέματα ηθικής και παραβίασης ταυτότητας. Οι μηχανές πλέον θα μπορούν να ερμηνεύουν γραπτά κείμενα και όχι μόνο. Σε πρόσφατη έρευνα του Πανεπιστημίου του Πίτσμπουργκ η συντριπτική πλειονότητα των συμμετεχόντων δεν κατάφερε να διακρίνει τη διαφορά ποιημάτων και ποιητικών κατασκευασμάτων μέσω της ΤΝ. Προς το παρόν η ΤΝ φαίνεται να έχει περισσότερο βοηθητικό παρά δημιουργικό ρόλο και οι επιπτώσεις της στην εκδοτική παραγωγή και την αναγνωστική διαδικασία θα φανούν στο μέλλον, με το να προωθείται η ιδέα της ανασύνθεσης και να υπονομεύεται η έννοια της δημιουργίας. Με τον θρίαμβο των data, την κυριαρχία της εικόνας και το τέλος της φιλαναγνωσίας, η λογοτεχνία μπορεί να μεταμορφωθεί σε κειμενικό παιχνίδι αλγορίθμων, να υποκύψει στη μυθοπλασία και στις υπαγορεύσεις της οθόνης ή να γνωρίσει τον δεύτερο «θάνατο του συγγραφέα».⁶⁹ Ίσως πάλι προσπαθήσει να επιβιώσει ισορροπώντας μεταξύ τεχνολατρίας και αντίστασης, ψηφιακής επικοινωνίας και βιοπολιτικής.

⁶⁸ «AI could help unearth a trove of lost classical texts», *The Economist*, 18 Οκτωβρίου 2023, διαθέσιμο στο: bit.ly/4aymhN3.

⁶⁹ Ο Μανώλης Ανδριωτάκης κυκλοφόρησε πρόσφατα το μυθιστόρημά του *Ο θάνατος του συγγραφέα* (Ψυχογιός, 2024), που ασχολείται με την επέλαση της ΤΝ και τον τρόπο με τον οποίο η τεχνολογία επηρεάζει τις ανθρώπινες σχέσεις.

Ελπίζω να έχω δώσει μια εισαγωγική χαρτογράφηση, όσο το επέτρεπε η έκταση του τόμου, των τάσεων στη νεοελληνική λογοτεχνία και των τεχνολογικών προκλήσεων στον εκδοτικό χώρο κατά τον 21ο αιώνα. Τα κείμενα που ακολουθούν θα παρουσιάσουν πιο εξειδικευμένες προσεγγίσεις των επιμέρους ζητημάτων.